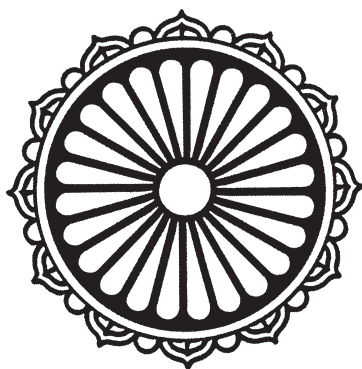

สัจจสังเขป

อนุสรณ์

งานบำเพ็ญกุศลสวดมวาร

พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกขุ)

ณ จิตตภาวันวิทยาลัย อ.บางละมุง จ.ชลบุรี

วันเสาร์ที่ ๓๐ เมษายน ๒๕๔๘

สัจสังเขป

ชื่อผู้แปล พระคันธसारากวีวงศ์ ๓๗ วัดท่ามะโอ
จังหวัดลำปาง ๕๒๐๐๐

ISBN 974-93058-7-6

พิมพ์ครั้งที่ ๑ เมษายน ๒๕๔๘

จำนวนพิมพ์ ๔,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์

๔๔/๘๐-๘๔ หมู่ ๖ ซอยบุญมงคล ถนนก้านันแม่น้ แขวงบางขุนเทียน

เขตจอมทอง กรุงเทพฯ ๑๐๑๕๐

โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๒

โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๓

หวนรำลึก

การศึกษาไวยากรณ์บาลีตามต้นฉบับภาษาบาลีจากคัมภีร์สหทวิเสสอันมีกัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ เป็นต้น เริ่มลดความนิยมในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยนับแต่มีการประกาศใช้แบบเรียนไวยากรณ์บาลี ฉบับภาษาไทย ซึ่งเป็นตำราชั้นพื้นฐานจนได้รับการยอมรับทั่วไป

ในอดีต สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์หนังสือ *บาลีไวยากรณ์* ขึ้นในปีพุทธศักราช ๒๔๓๖ เพื่อเป็นแบบเรียนเร็วที่เร่งให้ผู้ศึกษาเรียนรู้ไวยากรณ์บาลีเบื้องต้นได้รวดเร็ว ช่วยให้เกิดความมั่นใจและพากเพียรศึกษาในชั้นสูงขึ้นไป พระองค์ยังเป็นผู้ทรงริเริ่มก่อตั้งมหาวิทยาลัย และจัดให้มีการศึกษาปริยัติธรรมอย่างเป็นระบบโดยได้พัฒนาหลักสูตรวิชาสำคัญ เช่น บาลีไวยากรณ์ซึ่งปรับปรุงจากคัมภีร์มูลกัจจายน์ โดยเรียบเรียงให้มีความกระชับและเข้าใจได้ง่ายขึ้น ทำให้เรียนลัดได้ภายใน ๓-๔ เดือน ลดเวลาจากเดิมที่ต้องใช้เวลาเรียนนานถึงหลายปี

การศึกษาไวยากรณ์บาลีของไทยในยุคนั้น จึงเป็นไปตามแบบแผนขั้นต้นเพื่อเร่งให้มีผู้สืบทอดพระศาสนามากขึ้น จึงได้ยึดถือปฏิบัติกันต่อมา โดยยังมิได้พัฒนาไปสู่การศึกษาชั้นสูงจากคัมภีร์มูลราก จึงเปรียบเหมือนผู้ศึกษาธรรมขั้นพื้นฐานจากหนังสือที่ให้ความรู้ขั้นต้น ซึ่งช่วยให้เข้าใจสารัตถธรรมได้เร็วขึ้นพอเป็นแนวทางแล้วหยุดเพียงเท่านั้น โดยไม่สนใจศึกษาพระพุทธรวณะที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

เมื่อหลวงพ่อัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ในปัจจุบัน ได้รับนิมนต์จากพระเดชพระคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เข้า จิตปัญโญ. ป.ธ.๙) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ให้มาเผยแพร่พระศาสนา ในประเทศไทย ท่านได้เริ่มเปิดสอนกัจจายนไวยากรณ์เป็นลำดับแรกแก่ท่าน เจ้าคุณและพระภิกษุรูปอื่นในพุทธศักราช ๒๕๐๒ ท่านปรารภว่าในเวลานั้น ได้พบพระภิกษุจากภาคอีสานที่เรียนรู้คัมภีร์มูลกัจจายน์ซึ่งแต่งย่อกัจจายน-ไวยากรณ์ไว้ บางรูปสามารถประกอบรูปศัพท์ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ได้เป็นอย่างดี ชื่อนี้แสดงว่าการศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสยังคงอยู่จนถึงปลาย พุทธศตวรรษที่ ๒๕ แต่ไม่เป็นที่แพร่หลาย

จนต่อมามีท่านได้เป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอในพุทธศักราช ๒๕๐๘ ก็คิดจะเปิดสอนไวยากรณ์บาลีใหญ่ด้วยเห็นว่าเป็นคัมภีร์พื้นฐานสำคัญที่เอื้อประโยชน์ให้ศึกษาพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้อง แต่ไม่มีผู้เรียนจึงไม่อาจเปิดสอนได้ และได้เพียงแต่สนับสนุนการเรียนการสอนนักรธรรมและบาลีสนามหลวงเช่นสำนักอื่น โดยจัดหาครูสอนพระปริยัติธรรมมาช่วยสอนในวัด ส่วนท่านได้เปิดสอนพระอภิธรรมแก่พนักงานธนาการแห่งชาติ สาขาลำปาง ประมาณ ๒ ปี โดยมีพระไพฑูรย์ โกสโล อดีตเจ้าอาวาสวัดม่อนจำศีล (ซึ่งมีความรู้ภาษาพม่าจาก บิดา ภาษาจีนและไทยจากมารดา) เป็นล่ามแปลจากภาษาพม่าเป็นภาษาไทย

ต่อมาในพุทธศักราช ๒๕๑๘ พระเดชพระคุณพระเทพกิตติปัญญาคุณ หรือ ‘หลวงพ่อกิตติวุฑโฒ’ ของเหล่าศิษย์ที่เคารพรัก ได้ทราบถึงความเชี่ยวชาญภาษาบาลีของหลวงพ่อัมมานันทะ จึงได้เดินทางมาวัดท่ามะโอเพื่ออาราธนาให้เปิดสอนบาลีใหญ่แก่สามเณรศิษย์จิตตภาวัน เนื่องจากได้ตระหนัก

ถึงความสำคัญยิ่งของการศึกษาพระอภิธรรมและภาษาบาลี ขณะที่การศึกษาบาลีใหญ่ได้เสื่อมถอยจากการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยเป็นเวลานาน แม้ท่านเองก็มีเวลาเรียนบาลีไม่มากนัก จึงอุทิศเวลาเพื่อศึกษาพระอภิธรรม และได้ดำริที่จะฟื้นฟูการศึกษาหลักสูตรชั้นสูงหรือบาลีใหญ่ขึ้นในประเทศไทย

เมื่อหลวงพ่อดำเนินงานนั้นได้ปรารภถึงข้อจำกัดในการใช้ภาษาไทย ด้วยเหตุที่ท่านพูดไม่ชัดและใช้ประโยคภาษาไทยไม่ถูกต้อง หลวงพ่อกิตติวุฑโฒจึงได้เรียนว่าอาจารย์เทศินะที่สอนพระอภิธรรมและไวยากรณ์บาลีแก่ท่านก็พูดไทยได้ไม่ชัด แต่ศิษย์ที่ใกล้ชิดจะเข้าใจสำเนียงพูดได้เอง จากนั้นจึงได้ส่งศิษย์จิตตภาวันรุ่นแรก ๑๕ รูปมาเรียนที่วัดท่ามะโอในพุทธศักราช ๒๕๑๘ และส่งรุ่นที่ ๒ และที่ ๓ มาเรียนติดต่อกัน ๓ ปีโดยมีพระมหาทอง อภิวณฺโณ เป็นพระพี่เลี้ยงดูแลความประพฤติของสามเณรทั้งหมด

หลวงพ่อกิตติวุฑโฒเคยกล่าวกับผู้แปลซึ่งเป็นศิษย์จิตตภาวันที่มาเรียนบาลีใหญ่ในพุทธศักราช ๒๕๑๙ ว่าท่านประสงค์จะให้การศึกษาปริยัติธรรมในไทยเข้มแข็งขึ้นด้วยการเรียนบาลีใหญ่เพื่อสืบทอดพระศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง และประกาศพระสัทธรรมอันเพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ท่านได้มอบหนังสือ พระคัมภีร์อภิธานปิปปิกา ให้ผู้แปล และเขียนข้อความไว้ว่า

ในสิมมเวสารัตถิยา, เพื่อความเป็นมรรค
พระครูศรีวิเทศโกศล

ในสิมมเวสารัตถิยา
๒๖ ตุลาคม ๒๕๑๙

จึงกล่าวได้ว่าหลวงพ่อกิตติวุฑโฒเป็นผู้มีวิสัยทัศน์กว้างไกลในยุคนั้น โดยริเริ่มให้การสนับสนุนการศึกษาบาลีใหญ่เพื่อให้แพร่หลายได้ต่อไป ปัจจุบันครูสอนของวัดท่ามะโอและสำนักอื่นล้วนเป็นศิษย์จิตตภาวันหรือเรียนมาจากศิษย์จิตตภาวันทั้งสิ้น คุณูปการของหลวงพ่อในการส่งเสริมการศึกษาบาลีใหญ่จึงสัมฤทธิ์ผลสมดังมโนปณิธานของท่าน

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๔๘ เป็นวันแห่งความเศร้าโศกของเหล่าศิษย์ที่สูญเสียหลวงพ่ผู้เป็นบุคลากรสำคัญของพระศาสนาและประเทศชาติ ผู้แปลในฐานะศิษย์ประจำจิตตภาวัน บวชเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๒ ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ ขออุทิศผลบุญแห่งธรรมวิद्याทานในครั้งนี้ให้แก่หลวงพ่ผู้เป็นที่เคารพรักของศิษย์ ขอให้ท่านจงรับรู้อนุโมทนาและไปสู่สุคติโลกสวรรค์ ด้วยเทอญ

พระคันธสาราภิงส์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

วันที่ ๑๗ เมษายน ๒๕๔๘

คุณโณนากถา

๑. กิตติวุฑฒาภิธานสุส
สิรสาห์ นมสสามิ	เถรสส จรณมพุชฺ
คุณราสี'มนุสสรฺ.
๒. พหุ โสตาลโย ภนฺเต
ปาทมโภชํ ตวาคมม	มรฺฐณานาภิมานิโน
จุมพนฺติ สตตํ สโต.
๓. ชิคุจฺฉวํ อิมํ กายํ
ยโต'ยํ พหุโรเคหิ	มรฺฐนํ เทห'มคฺคหิ
สํสฺสฺสฺสจฺ'สสารสณฺณโต.
๔. อิทานิ เทสนามคฺโค
เยนตถํ ภูตโต ชณฺณ	อวสฺสฺสฺสจฺว เกวลํ
สิสฺสสา สมฺพทฺธภาสิตะ.
๕. พุทฺธา ปจฺเจกพุทฺธา จ
ฌาณเตชสมงฺคิปปิ	ตถาคคฺคสาวกาทโย
ปตฺตาว มจฺจุ สนฺติกํ.
๖. นาติวตฺตีสฺสุ เต มจฺจุ-
มาทิสฺสสุ กถา กาว	ธมฺมํ โลกวิมทฺทกํ
อโห โห คติ โลกียา.
๗. น โสจาม วิโยเคน
ตณฺเฑว อุปมํ กตฺวา	น โรทาม ตยา วินา
อายุํ ทชฺชาม สาสเน.
๘. อธิวาสฺสสุ เถโร โน
ยถาพาลํ ยถามพฺพุ	ทพฺพภาสิตณฺจ ทุกกณฺ
อยํ ปจฺจิมวณฺทนา.

คณธสाराภิวโส

คำสรรเสริญคุณธรรมความดี

๑. ข้าพเจ้ารำลึกถึงคุณธรรมความดีเป็นอันมาก ขอน้อมกราบบัณฑิตของพระเถระนามว่า กิตติวุฑโฒ ด้วยเศียรเกล้า

๒. ท่านผู้เจริญ หม่อมมรคือผู้ที่สดับธรรมมากมายใคร่ได้รับความรู้ตั้งมธุรสจึงเข้าไปใกล้บัณฑิตของท่านผู้เป็นสัตบุรุษแล้วดูดีเต็มเป็นนิตยนิรันดร์

๓. ท่านเหมือนดังรังเกียจกายมนุษย์นี้ ไปรับเอากายทิพย์ของเหล่าเทพ เพราะกายมนุษย์นี้ไร้แก่นสารระคนด้วยโรคนานัปการ

๔. ต่อแต่นี้ไปคงเหลือเพียงพระธรรมเทศนาของท่าน อันอำนวยผลให้มวลชนได้เข้าใจเนื้อความในพระพุทธานุศาสน์ได้อย่างถูกต้อง

๕. พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวกทั้งหลาย แม้เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญาและเดชานุภาพก็ไปสู่สำนักของมัจจุมาโดยแท้

๖. ท่านเหล่านั้นไม่อาจล่วงพ้นความตายที่ย่ำยีชาวโลกได้ จะป่วยกล่าวไปโยในเราทั้งหลาย โอหนอ ความเป็นไปของชาวโลกน่าสลดใจ

๗. พวกเราเหล่าศิษย์จะไม่เศร้าโศกเพราะพลัดพราก จะไม่ร่ำไห้เพราะตายจาก พวกเราจะสืบทอดอายุพระศาสนาโดยมีท่านเป็นตัวอย่าง

๘. ขอพระเถระโปรดอดโทษที่กระทำให้ผิดหรือกล่าวผิดของพวกเราที่ประพฤติดด้วยความโง่เขลาไม่รู้ความ นี่เป็นวันทนาการครั้งสุดท้าย

พระคันธसारากวีวงศ์

คำอนุโมทนา

การศึกษาพระอภิธรรมในยุคนักสื่อสารไร้พรมแดนนี้ส่งผลให้นักศึกษาสามารถค้นคว้าข้อมูลที่ตนสนใจจากตำราพระอภิธรรมจำนวนมาก คัมภีร์สังขสัจจะก็เป็นคัมภีร์หนึ่งที่ควรเรียนรู้ เนื่องด้วยท่านผู้แต่งมุ่งอธิบายความพระอภิธรรมโดยสังเขป เพื่อการเจริญวิปัสสนาตามรู้รูปนามปัจจุบันเป็นอารมณ์

บัดนี้ พระคันธสราวิวงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้แปลคัมภีร์สังขสัจจะเป็นภาษาไทย เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในพระอภิธรรมโดยมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมตามสมควร ท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณรอายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษาระดับธรรมมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชน จังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เป็นอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมมาจริยะของสถาบันเอกชนได้เป็นอันดับสองของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าท่านเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลคัมภีร์นี้ เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

นายมณณสุส กุพพนฺติ

ติฏฺฐนฺติ สยมาตเป

ผลานิปี ปรสฺเสว

รูกฺขา สปฺปริสา อิว.

มหาพฤษาให้รมเงาแก่ผู้อื่น แต่ตัวของมันเองต้องทนต่อแสงแดดอัน
แผดกล้า แลต้นไม้ที่นั้นย่อมผลิตผลเพื่อผู้อื่นโดยแท้ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมประพฤติ
ตั้งต้นไม้

คำนำของคัมภีร์

สัจจสังเขป หมายถึง คัมภีร์ประมวลสังขธรรม ซึ่งกล่าวถึงสัจจะ ๒ ประการ กล่าวคือ สมมุติสัจจะอันได้แก่บัญญัติ และปรมาตตสัจจะอันได้แก่ขั้นที่ ๕ และพระนิพพาน ท่านผู้แต่งมีจุดมุ่งหมายให้ผู้เริ่มเจริญวิปัสสนากรรมฐานเข้าใจปรมาตตธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติ จึงอธิบายขั้นที่ ๕ วิสุทธิ ๗ พร้อมทั้งวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ และการบรรลุพระนิพพานไว้ในคัมภีร์นี้ ดังคำปณิญาในคาถาที่ ๒ ว่า วุขามิ สจฺจสงฺเขปํ หิตํ การกโยคินํ (จกกล่าวคัมภีร์ชื่อว่า สัจจสังเขป ที่เกื้อกูลต่อผู้เพียรปฏิบัติธรรม)

คัมภีร์นี้แต่งแบบคาถา ๘ พยางค์ รวม ๓๘๗ บท (เมื่อรวมนิคมคาถาอีก ๒ บทก็เป็น ๓๘๙ บท) ท่านผู้แต่งได้สรุปเนื้อหาสาระจากพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถา พร้อมทั้งคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยแบ่งเป็น ๕ ปริเฉท คือ

๑. รูปสังเขป แสดงรูปย่อ โดยจำแนกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป แล้วจึงอธิบายรูปโดยละเอียดตลอดจนปัจจัยแห่งรูปและรายละเอียดอื่นๆ

๒. ขั้นัตตตยสังเขป แสดงขั้นที่ ๓ โดยย่อ โดยจำแนกขั้นที่ ๓ อันได้แก่เวทนาขั้น สัมมุตตขั้น และสังขารขั้น

๓. จิตตปวัตติปริทีปนะ แสดงความเป็นไปของจิต โดยจำแนกจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง พร้อมทั้งชี้แจงเรื่องจิตนั้นๆ

๔. วิมุตตญาณกัณฑ์ปณิณณกนยสังเขป แสดงปณิณณกนยแห่งวิมุตตญาณขั้นโดยย่อ โดยจำแนกประเภทตั้งแต่ ๑ ประเภทไปจนถึงจิต ๗ ประเภท การนับจำนวนจิตที่เกิดก่อน การจำแนกจิตตามบุคคล ภูมิ และอินทรีย์ พร้อมทั้ง

สัมปโยคนัยและสังคหนัย

๕. นิพพานบัญญัติปริทีปนะ แสดงนิพพานและบัญญัติ โดยกล่าวถึงลักษณะของพระนิพพาน แนวทางในการปฏิบัติตามวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณในแต่ละขั้นจนถึงการบรรลุพระนิพพาน แล้วจึงอธิบายเรื่องสมมุติบัญญัติโดยจำแนกเป็นวิซขมานบัญญัติเป็นต้น

ในคำลงท้ายของคัมภีร์ไม่ปรากฏข้อความระบุนามผู้แต่งไว้ แต่จากถ้อยคำของโบราณจารย์ดังปรากฏเป็นข้อความในคัมภีร์ศาสนวงศ์ (ฉบับไทย หน้า ๔๒) ว่า สจฺจสฺงฺเขปํ ธมฺมปาลตฺเถโร (พระธรรมบาลเถระแต่งคัมภีร์สัจจสังเขป) และคัมภีร์มณีสารมัญชุสา (ฉบับมหาจุฬาย เล่ม ๑ หน้า ๓๔๘) ว่า สจฺจสฺงฺเขเป นาม ปกรเณ ธมฺมปาลาจริเยน วุตฺตนฺติ โยชนา (พึงประกอบบทว่าพระธรรมปาลาจารย์กล่าวไว้ในปกรณ์ชื่อสัจจสังเขป) ทำให้สามารถสรุปได้ว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ คือ พระธรรมบาลเถระ

ปัจจุบันคัมภีร์สัจจสังเขปมีคัมภีร์อธิบายเป็นภาษาบาลี ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับฎีกาเก่า รจนาขึ้นตามคำอาราธนาของพระสารีบุตร โดยพระวาจิสสระผู้พำนักอยู่ ณ วัดมหาวิหาร เมืองอนูราธบุรี ประเทศลังกา

๒. ฉบับฎีกาใหม่ รจนาโดยพระเถระไม่ปรากฏนาม พำนักอยู่ ณ วัดมหาวิหารเช่นเดียวกัน คัมภีร์นี้มีชื่อว่า สารัตถสาลินี

คัมภีร์นี้เป็นตำราอ้างอิงของพระฎีกาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์พระอภิธรรมรุ่นหลัง เช่น พระสุมังคลสามิผู้แต่งคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวินี ในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) เมืองอนูราธบุรี ประเทศลังกา

ได้ยั้งถึงคัมภีร์นี้ไว้ ๗ แห่ง คือ

๑. อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๐๘ อังคาถา ๗๔ ของคัมภีร์นี้ว่า

กายิกํ มาณสํ ทุกขํ	สุโขเปกฺขา จ เวทนา
เอกํ มาณสํเมเวติ	ปณฺจอินฺทฺริยเกทโต.

๒. อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๑๕ อังคาถา ๑๗๑ ว่า

ภวนฺตรกตํ กมฺมํ	ย'โมกาสํ ลเก ทโต
โหติ สา สนฺธิ เตเนว	อุปฺภุจฺจาปิตโคจเร.

๓. อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๒๒ อังคร์ฐังคาถาแรกของคาถา ๖๐ ว่า

ตํ สตฺตฺรสจฺจิตฺตายุ	วินา วิณฺณตฺติลกฺขณํ.
----------------------	-----------------------

๔. อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๒๔ อังคาถา ๑๗๖ ว่า

ฆณฺณฺนิเต อณฺณวตฺถุมฺหิ	อณฺณนิสฺสิตกมฺปนํ
เอกาพฺพธฺเนน โหตีติ	สกุขโรปมยา วเท.

๕. อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๖๓ อังคร์ฐังคาถาหลังของคาถา ๖๒ ว่า

อุปกฺกเมเน วา เกสณ-	จุปฺจุเจทกกมฺมฺนา.
---------------------	--------------------

๖. อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๖๕ อังคาถา ๑๖๔ ว่า

อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาร-	สหเชหิ อปายินํ
วิสยาทีนฺวจฺฉาทิ-	นมนกฺขิปเกหิ ตฺสุ.
อปปทีเนหิ เสสํ	ฉาทนํ นมนมฺปิ จ
ชิปกา ปน สงฺขารา	กฺกุสลา วณฺตฺติห.

๗. อภิธัมมัตถวิภาวินี หน้า ๒๖๖ อ้างถึงคาถาแรกของคาถา ๑๗๓ ว่า

ปณฺจทฺวาเร สฺยิยา สนฺธิ วินา กมฺมํ ทฺวิโศจเร.

[ให้ดูคำแปลของคาถาข้างต้นตามคาถานั้นๆ]

นอกจากนี้ แม่คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่พิสดารที่สุด คือ สัททนีติปกรณ์ ซึ่งแต่งในสมัยพุทธกาล ประเทศพม่า ในรัชสมัยของพระเจ้าจันเซว (พ.ศ. ๑๗๗๘-๑๗๙๔) ก็นำข้อความจากคัมภีร์นี้มาอ้างอิงไว้หลายแห่ง ข้อนี้ชี้ให้เห็นว่าคัมภีร์นี้ได้รับการศึกษามาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ทั้งในประเทศพม่าและลังกา ขอนำข้อความจากสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) มาแสดงไว้ในที่นี้ว่า

เอตถ นปฺสกลิตฺว ปาสฺสํ ปายวฺตุติโต

ปุมตฺตมฺเปตฺถ อิจฺจนฺติ ติกฺโก ฆายเต อิติ.

(นีติ. ปท. หน้า ๔๗๘)

“ความเป็นนปฺสกลิตฺวในทิกฺสมาสเหล่านี้ น่าสรรเสริญ เพราะนิยมใช้มาก อาจารย์ทั้งหลายย่อมปรารถนาความเป็นปฺสกลิตฺวอีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า ติกฺโก ฆายเต (ภพสามย่อมปรากฏ)”

ข้อนี้หมายความว่า ตามปกติทิกฺสมาสประเภทสมาหารทิกฺนิยมใช้เป็นรูปนปฺสกลิตฺว แต่บางแห่งก็ใช้เป็นปฺสกลิตฺวได้บ้าง เช่นรูปว่า ติกฺโก (ภพสาม) เป็นรูปนปฺสกลิตฺวที่ปรากฏใช้ในคัมภีร์สัจจสังเขปว่า

เอวํ ปสฺสยโต ภงฺคํ ติกฺโก ฆายเต ยทา

สีหาทิว ภยํ หุตฺวา สฺยิยา ลทฺธา ภยิกฺขณา.

(สัจจสังเขป. คาถา ๓๓๘)

ในประเทศไทยมีฉบับแปลและอธิบายเป็นภาษาไทยอยู่เดิมคือ “พระคัมภีร์
สัจจสังเขป” แปลโดยนาวาอากาศเอก (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง ท่านผู้แปล
ได้อาศัยฉบับแปลที่เรียกว่า “เผด็จ” ซึ่งเป็นฉบับโบราณสมัยกรุงศรีอยุธยาและ
คัมภีร์ฎีกาเป็นแนวทางในการแปล หนังสือเล่มนี้ได้รับการจัดพิมพ์ในงานฉลอง
ชนมายุครบ ๙๐ ปีของสมเด็จพระสังฆราช ฉายาโณทยมหาเถระ พุทธศักราช
๒๕๐๗

โดยเหตุที่คัมภีร์สัจจสังเขปมีลีลาการแต่งที่กระชับและจุความมาก จึง
ทำให้แปลได้ยากถ้ามิได้อาศัยคัมภีร์ฎีกาช่วยอธิบาย ขณะที่ฎีกาของสัจจสังเขป
ทั้งสองฉบับคงอยู่ในลักษณะของโบราณ ยังไม่ได้รับการจัดพิมพ์เป็นอักษรไทย
หรือพม่าแม้คัมภีร์นิสสัยของสัจจสังเขปที่แปลไว้เป็นภาษาพม่าก็ยังไม่พิมพ์
มาก่อน ด้วยเหตุนี้ ผู้แปลจึงอาศัยฉบับแปลของอาจารย์แยมในการแปลครั้งใหม่
โดยได้ปรับเปลี่ยนสำนวนแปลเมื่อ ๔๐ ปีก่อนให้เป็นสำนวนปัจจุบันและแก้ไข
หลักภาษาและหลักธรรมให้ถูกต้องตามสมควร ดังจะขอนำฉบับแปลเก่าและ
ฉบับแปลใหม่มาเทียบเคียงไว้พอเป็นสาธก ดังนี้

นมสฺสิตฺวา ติโลกคฺคํ	ณฺเวยยสาครปารคํ
ภาวภาวกรํ ธมฺมํ	คณณฺจฺ คุณสาครํ.
นิสฺสาย ปุพฺพาวจริย-	มตํ อตฺถาวโรธินํ
วฏฺขามิ สจฺจสฺงฺเขปํ	หิตํ การกโยคินํ

(สจฺจสฺงฺเขป. คาถา ๑-๒)

“ข้าพเจ้า (ธัมมปาละ) ขอนมัสการพระผู้มีพระภาค ผู้เลิศแห่ง
โลก ๓ ผู้เสด็จถึงฝั่งแห่งสาครคือไฉยธรรม (สังขาร วิการ

ลักษณะ นิพพาน บัญญัติ) ขอนมัสการพระธรรม อันกระทำซึ่ง
 ความไม่มีแห่งภพ ขอนมัสการพระสงฆ์ซึ่งเป็นสาครแห่งคุณธรรม
 แล้วจักอาศัยมติของอาจารย์ในปางก่อน อันไม่คลาดเคลื่อนจาก
 อรรถกล่าวซึ่งคัมภีร์สัจจสังเขป อันเกื้อกูลแก่โยคีผู้ปฏิบัติ” [ฉบับ
 แปลเก่า]

“ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระธรรมบาล) ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้เลิศ
 ในไตรโลก ผู้เสด็จถึงฝั่งแห่งสาครคืออณูยธรรม และพระธรรม
 อันกระทำ ความไม่มีแห่งภพ พร้อมทั้งพระสงฆ์ผู้เป็นสาครแห่ง
 คุณธรรม แล้วอาศัยมติของบูรพาจารย์อันมีเนื้อความไม่คลาดเคลื่อน
 จักกล่าวคัมภีร์ชื่อว่า สัจจสังเขป ที่เกื้อกูลแก่ผู้เพียรปฏิบัติธรรม”
 [ฉบับแปลใหม่]

เวทนาที่สุ’เปกสุมิ

ขนฺธสทฺโท ตู รุพฺพิยา

สมุทฺทาเทกเทเส ตู

สมุทฺทาทิริโว ยถา.

(สจฺจสฺงฺเขป. คาถา ๖)

“แต่ในชั้นทั้งหลายมีเวทนาชั้นเป็นต้น ในชั้นหนึ่งๆ ชั้นศัพท์
 ย่อมเป็นไปด้วยความขึ้นปากขึ้นใจ เหมือนเสียงเรียกประเทศมี
 สมุทฺรเป็นต้น ในส่วนหนึ่งแห่งประเทศมีสมุทฺรเป็นต้นฉะนั้น”
 [ฉบับแปลเก่า]

“ในชั้น ๔ มีเวทนาชั้นเป็นต้น คำว่า ขนฺธ (กอง) ในชั้นหนึ่งๆ
 เป็นสำนวน[ที่กล่าวโดยอ้อม] ดังคำว่า มหาสมุทฺรที่หมายถึงพื้นที่

บางส่วนของมหาสมุทรเท่านั้น” [ฉบับแปลใหม่]

กาเม ชวา กิริยาหีนา ตทาลมฺพา สโวจฺจวา
สคฺคญฺเจติ เตตฺตีส- จิตเตหิ ปรีติรณา.

(สจุจสงฺเขป. คาถา ๒๓๒)

“สันติริณจิตดวงอื่น ย่อมบังเกิดเบื้องหน้าแต่จิต ๓๓ ดวง คือ
ชวนจิตในกามาวจร ยกเว้นกิริยาชวนจิต ตทาลัมพนจิต กับทั้ง
โฏฐัพพนจิต และสัมปฏิจฉนจิต” [ฉบับแปลเก่า]

“สันติริณจิตดวงอื่น [อุเบกขาสันติริณจิต] ย่อมเกิดต่อจากจิต ๓๓
ดวง คือ กามาวจรชวนจิต ๒๐ ยกเว้นกิริยาชวนจิต [๙ ดวง]
ตทาลัมพนจิต [๑๑] กับทั้งโฏฐัพพนจิต และสัมปฏิจฉนจิตดวง
หลัง” [ฉบับแปลใหม่]

ในการแปลใหม่ครั้งนี้มีแนวทางในการจัดทำต้นฉบับ คือ

๑. ชำระบาลีให้ถูกต้องตามหลักภาษา โดยใช้ฉบับมหาจุฬาย ซึ่งปริวรรต
จากฉบับฉฏฐสังคายนาคือเป็นหลัก แต่ได้แก้ไขเพิ่มเติมโดยเทียบเคียงกับฉบับฉฏฐ-
สังคายนาคือฉบับไทยของอาจารย์แย้ม ประพัฒน์ทอง

๒. เพิ่มเติมหัวข้อย่อตามสมควรเพื่อให้เนื้อหาของคัมภีร์ชัดเจนขึ้น

๓. เพิ่มเติมองค์กรธรรมของจิต เจตสิก และรูปที่กล่าวจำนวนไว้อย่างเดียว

๔. อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมตามสมควร

แม้ว่าคำอธิบายในตำราเล่มนี้จะกล่าวไว้โดยสังเขป แต่ผู้ที่ได้รับการศึกษา
พระอภิธรรมมาก่อนย่อมจะสามารถเข้าใจได้เป็นอย่างดี ผู้แปลหวังว่าคัมภีร์นี้

จะอำนวยประโยชน์แก่อกุลแก่ผู้สนใจการปฏิบัติธรรม โดยอาศัยพระอภิธรรมเป็นพื้นฐานแห่งความเข้าใจแนวทางในการปฏิบัติ หากมีข้อบกพร่องใดอันเนื่องด้วยข้อจำกัดในการใช้ภาษาแปล ผู้แปลขอรับการแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพที่ได้ร่วมกันสร้างคัมภีร์นี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะแพทย์หญิงเจียมจิตต์ ดำรงค์ศักดิ์ และอาจารย์ยุพา อร่ามกุล ได้เป็นกำลังสำคัญในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จึงมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

พระคันธसारากิจ

ประวัติผู้แต่ง

พระธรรมบาลเถระเป็นชาวเมืองกาญจิปุระ เมืองหลวงของอาณาจักร
ปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้ ปัจจุบันคือเมืองโคญีเชเวอร์รัม (Conjeeveram)
เมื่ออุปสมบทแล้วได้ไปศึกษา ณ สำนักมหาวิทยาลัย ประเทศลังกา ในบางแห่ง
เรียกว่าพระธรรมปาจารย์ ตามรูปศัพท์ในภาษาบาลีว่า ธรรมปาจารย์ หรือ
อาจารย์ธรรมบาล

ท่านเป็นผู้คงแก่เรียนและได้รับการศึกษาจากสำนักที่มีมาตรฐานการ
ศึกษาสูง โดยเฉพาะวัดมหาวิหารเป็นสำนักใหญ่ที่สืบทอดคำสอนของนิกาย
เถรวาทอย่างบริสุทธิ์ไม่เจือด้วยลัทธิอื่น และมีแนวสอนที่พระอรรถกถาจารย์
เช่น พระพุทธโฆสจารย์ พระพุทธทตตะ เป็นต้น ใช้อ้างอิงในการแต่งตำรา
โดยระบุไว้ในคำลงท้ายของคัมภีร์

พระธรรมบาลเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและลัทธิความเห็นใน
ฝ่ายพราหมณ์ ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาซึ่งมีคุณูปการเป็นอันมาก
แก่พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยพำนักอยู่ ณ วัดพทตติละ (วัดท่ามะเตือ)
วัดเก่าที่พระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างขึ้นในเมืองทำนาคปฏฐัม ปัจจุบันเรียกว่า
นาคปฏฐัม (Nagapattam) อยู่ทางตอนใต้ของเมืองมัทราส ห่างจากเมืองตัญโจ
(Tanjore) ไปทางทิศตะวันออกราว ๓๕ ไมล์

คัมภีร์ที่ท่านแต่งไว้มีทั้งอรรถกถาที่ยังไม่มีผู้ใดแต่ง และฎีกาที่อธิบาย
อรรถกถาของพระพุทธโฆสจารย์รวมทั้งหมด ๑๖ ฉบับ คือ

๑. อุทานอรรถกถา ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี

๒. อิติวุตตกอรรธกถา ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี
๓. วิมานวัตถุอรรธกถา ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี
๔. เปตวัตถุอรรธกถา ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี
๕. เถรคาถาอรรธกถา ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี
๖. เถรีคาถาอรรธกถา ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี
๗. จรียาปิฎกอรรธกถา ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี
๘. เนตติอรรธกถา
๙. วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกา ชื่อว่า ปรมัตถมัชฺฐุสา
๑๐. ทีฆนิกายฎีกา ชื่อว่า ลินัตถปกาสนา
๑๑. มัชฌิมนิกายฎีกา ชื่อว่า ลินัตถปกาสนา
๑๒. สังยุตตนิกายฎีกา ชื่อว่า ลินัตถปกาสนา
๑๓. อังคุตตรนิกายฎีกา ชื่อว่า ลินัตถปกาสนา
๑๔. เนตติฎีกา ชื่อว่า ลินัตถวรรณนา

๑๕. อนุฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายมูลฎีกาซึ่งหมายถึง ฎีกาฉบับแรก โดยเหตุที่มูลฎีกามีลีลาการเขียนที่กระชับเข้าใจยาก ท่านจึงแต่งอนุฎีกาเพื่ออธิบายมูลฎีกาอีกทอดหนึ่ง และคัมภีร์อนุฎีกาก็มีเฉพาะคัมภีร์ของพระธรรมบาลเถระเท่านั้น ไม่มีอนุฎีกาที่อธิบายฎีกาฉบับอื่น

๑๖. สัจจสังเขป

สำหรับช่วงสมัยที่ท่านมีชีวิตรอยู่ ได้มีความเห็นแตกต่างกันไป กล่าวคือ G.P. Malalasekara ได้กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (๑๙๒๘) หน้า ๑๑๒-๑๑๕ และ Dictionary of Pali Proper Names (๑๙๗๔)

หน้า ๑๑๕-๑๖ ว่าท่านมีชีวิตอยู่ภายหลังจากพระพุทธโฆสจารย์เล็กน้อย ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๕ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑) และได้แต่งคัมภีร์เพียง ๑๔ ฉบับ (ลำดับ ๑-๑๔ ดังกล่าวข้างต้น) ส่วนท่านผู้แต่งอนุฎีกาและคัมภีร์สังข-สังเขป เป็นพระธรรมบาลอีกองค์หนึ่ง คือ จุฬธรรมบาล (พระธรรมบาลน้อย) เป็นศิษย์ของพระอานันทเถระผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกาในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๘ หรือ ที่ ๙ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือ ๑๕)

ความเห็นข้างต้นนี้กล่าวตามบันทึกการเดินทางของหลวงจีนถังซำจั๋ง หรือเหียนจั่ง ซึ่งเดินทางไปถึงเมืองกาญจิปุระในคริสต์ศักราช ๖๔๐ (พุทธศักราช ๑๑๘๔) อย่างไรก็ตาม ในบันทึกดังกล่าวเอ่ยถึงชื่อธรรมบาละ หรือ โพธิสัตว์ธรรมบาละ ซึ่งน่าจะเป็นพระอีกรูปหนึ่งในนิกายมหายานและเป็นครูสอนที่มีชื่อเสียงของมหาวิทยาลัยนาลันทาซึ่งมีชีวิตอยู่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๖ เพราะพระในนิกายเถรวาทไม่นิยมใช้คุณศัพท์ว่า โพธิสัตว์ เหมือนฝ่ายมหายาน

นอกจากนี้ ในบันทึกของหลวงจีนได้กล่าวเพิ่มเติมว่า “พระธรรมบาลเถระเป็นบุตรของอำมาตย์ เมื่อเจริญวัยแล้วมีปัญญาเฉลียวฉลาด พระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้นได้ทรงยกพระราชธิดาให้ แต่ท่านไม่ประสงค์จะมีชีวิตสมรส จึงตั้งจิตอธิษฐาน ณ เบื้องพระพักตร์พระพุทธรูป ซึ่งบันดาลให้เทวดามานำตัวท่านออกจากเมืองในยามราตรีไปไกลหลายร้อยลี้ (๑ ลี้ = ๑,๐๐๐ ฟุต, ๕ ลี้ = ๑ ไมล์) จนถึงวัดแห่งหนึ่งบนภูเขา ภิกษุในวัดทราบเรื่องจึงบวชให้โดยมีฉายาว่า ธมฺมบาล (ผู้ดำรงรักษพระธรรม) ต่อมาได้ไปศึกษาต่อ ณ วัดมหาวิหารในประเทศลังกา” แต่หากพระรูปที่กล่าวถึงนี้ไม่ใช่พระนิกายเถรวาท ประวัตินี้ดังกล่าวที่มีในหนังสือสารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (เล่ม ๑๔ หน้า

๙๑๑๔-๕) และใน The life of Hsuan-Tsang by Monk Hui-li (หน้า ๑๓๕) รวมทั้งใน The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๑๑๔) ก็คงไม่ใช่พระธรรมบาลผู้แต่งคัมภีร์สัจจสังเขปและอรรถกถาฎีกาอื่นๆ

พระสิงห์ชื่อว่าพุทธทัตตะได้เสนอความเห็นไว้ใน Corrections of Geiger's Mahavamsa Etc. (หน้า ๑๙๖-๙๗) ว่า พระธรรมบาลเถระคงมีชีวิตอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ โดยอ้างข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๕๒ คาถา ๖,๓๕, ๓๖)^๑ ว่า ในรัชสมัยพระเจ้าเสนะที่ ๔ ครองราชย์ระหว่าง

ปรีเวณ สิตถคาม

กาเรตวา วุตถ'มุตตนา

โลกํ ปุตตํ ปาเลตวา

ติวสเสน ทิวคโต.

(มหาวิส. ๕๒.๖)

“พระเจ้าเสนะโปรดให้สร้างวัดสิตถคามที่พระองค์ทรงพำนักมาก่อน ทรงคุ้มครองชาวโลกเหมือนบุตร ทิวคตแล้วโดยกาลล่วงไป ๓ ปี” (คำว่า ปรีเวณ หมายถึง วัดที่เป็นสำนักเรียนปริยัติธรรม คำนี้ใช้ตามขนบนิยมของพระสิงห์)

เถเรน ธมฺมมิตฺเตน

สิตถคามกวาสินา

ปฺปชยิตฺวาน กาเรสิ

อภิธมฺมสุส วณฺณนํ

ทาจานาคาภิธานน

เถเรนารมฺมวาสินา

ลงกาลงการภูเตน

อภิธมฺมํ กถาปิยํ.

(มหาวิส. ๕๒.๓๕-๓๖)

“พระเจ้ามหินทะทรงบูชาพระธรรมมิตตเถระผู้อยู่ในวัดสิตถคามแล้ว โปรดให้แต่งคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม และโปรดให้พระเถระอริยวาสีชื่อ พระทราฐานาคะ ผู้เปรียบดั่งเครื่องอลังการแห่งลังกา สอนพระอภิธรรม”

คริสต์ศักราช ๙๕๓-๙๕๖ (พุทธศักราช ๑๔๙๖-๑๔๙๙) พระองค์โปรดให้สร้าง
 หมู่บ้านชื่อว่าสิตถคามให้เป็นวัด และในประวัติพระเจ้ามหินทะที่ ๔ ครองราชย์
 ในคริสต์ศักราช ๙๕๖-๙๗๖ (พุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙) มีเรื่องกล่าวว่า ทรง
 อ้อนวอนพระธรรมมิตตะผู้อยู่ในสิตถคามให้แต่งตั้งคัมภีร์พระอภิธรรม และทรง
 อาราธนาให้พระทาสฐานาเถระแสดงธรรมเกี่ยวกับพระอภิธรรม นอกจากนี้
 ในคำลงท้ายของวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่พระธรรมบาลเถระแต่ง มีข้อความว่า
 ได้รับอาราธนาให้แต่งตั้งคัมภีร์จากพระทาสฐานาเถระผู้พำนักอยู่ในวัดสิตถคาม
 (สิตถคาม?) เมื่อเทียบเคียงข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์และคำลงท้ายของวิสุทธิ-
 มรรคมหาฎีกาก็พอจะอนุมานได้ว่า พระทาสฐานาเถระบางคราวพำนักอยู่ที่วัด
 สิตถคาม บางคราวคงพำนักอยู่ในวัดป่าฝ่ายอรัญวาสี ขณะที่พระทาสฐานาเถระ
 อาราธนาพระธรรมบาลเถระให้แต่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านคงได้พำนักอยู่
 ที่วัดสิตถคาม แต่อาจมีข้อโต้แย้งได้ว่า พระทาสฐานาเถระอาจจะไม่ใช่องค์เดียว
 กัน แต่เมื่อพระธรรมบาลเถระแต่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกาหลังจากที่มีการสร้าง
 วัดสิตถคามแล้ว ก็ทำให้ทราบได้ว่า พระธรรมบาลเถระเกิดในราวปลายพุทธ-
 ศตวรรษที่ ๑๕ ในรัชสมัยพระเจ้ามหินทะ

หนึ่งในคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า ผู้อาราธนาให้พระอานันท-
 เถระแต่ง คือ พระธรรมมิตตะเถระ น่าจะเป็นรูปเดียวกับที่กล่าวถึงในคัมภีร์
 มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๕๒ คาทา ๓๕) ว่า พระเจ้ามหินทะที่ ๔ อาราธนาให้แต่ง
 คัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม หากเป็นตามนี้ พระอานันทเถระและพระธรรมบาล-
 เถระน่าจะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน แต่พระธรรมบาลเถระคงเกิดภายหลัง
 เล็กน้อย เพราะท่านแต่งคัมภีร์อนุฎีกาซึ่งอธิบายคัมภีร์มูลฎีกา และแต่งคัมภีร์

สัจจสังเขปนี้โดยคล้อยตามมติของคัมภีร์มูลฎีกา^๑ ท่านอาจเป็นศิษย์ของ
พระอานันทเถระ จึงนำเอามติของคัมภีร์มูลฎีกาเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์นี้
ตั้งข้อความในคาถา ๖๗, ๖๘, ๗๑, ๓๗๖-๗๘ และ ๓๘๑-๘๓

กโต โย สจฺจสฺสขโป

อานนฺทเถรวาทเณ

เอตฺตาวตฺตา ส นิฏฺฐาณํ

คาคานํ ติสฺตาสีติ-

นิปฺปตฺตวิจิตรโย

วิจิตฺตนยมณฺฑิตो.

ปตฺโต วิญญปสฺสิติโต

สत्ตฺตฺติ ปริมาณโตติ.

(สจฺจสฺสขป. คาถา ๓๘๘-๘๙)

“คัมภีร์สัจจสังเขปที่มีวินิจนัยอรรถอันสุขุม ประดับด้วยนัยอันวิจิตร ข้าพเจ้า
แต่งไว้ตามแนวของพระอานันทเถระ คัมภีร์นั้นอันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว
ถึงการจบลงเพียงเท่านี้ด้วยคาถาจำนวน ๓๘๗ บท ดังนี้แล”

สารบัญ

มาติกา	หน้า
หวนรำลึก	๓
คุณโถมนากตา	๗
คำสรรเสริญคุณธรรมความดี	๘
คำอนุโมทนา	๙
คำนำของคัมภีร์	๑๑
ประวัติผู้แต่ง	๑๙
คำเริ่มคัมภีร์	๒๙
สัจจะ ๒ ประเภท	๓๐
ปรมัตถสัจจะและความหมายของ ขนฺธ	๓๑
ขนฺธ ศัพท์ใน เวทนาขนฺธ เป็นต้นกล่าวไว้โดยปริยาย	๓๑
ปริจเฉทที่ ๑	๓๓
มหาภูตรูป ๔	๓๓
อุปาทายรูป ๒๓	๓๓
ประเภทของรูป	๓๖
สมุฏฐานของรูป	๔๑
รูปกลาป	๔๓
จำแนกธาตุ ๔ เป็นอาการ ๔๒	๔๗

เหตุเกิดของอาการ ๔๒	๔๙
ขณะเกิดของรูป	๕๓
ปริจเฉทที่ ๒	๖๔
ชั้นัตตยสังคหะ	๖๔
เวทนาชั้น	๖๔
สัญญาชั้น	๖๔
สังขารชั้น	๖๕
จำแนกสังขารชั้นเป็นเจตสิก	๖๙
เจตสิกแต่ละอย่างมีชื่อต่างกันตามสภาวะ	๗๑
ปริจเฉทที่ ๓	๘๐
จิตตปวัตตปริทีปนะ	๘๐
ประเภทของจิต	๘๐
กามาวจรกุศลจิต	๘๐
รูปาวจรกุศลจิต	๘๔
อรูปาวจรกุศลจิต	๘๕
โลกุตตรกุศลจิต	๘๖
อกุศลจิต	๘๗
อัปยากตจิต	๙๐
ความเป็นไปของจิตในทวาร ๖	๙๔
วิภูตารมณและอวิภูตารมณ	๑๐๑
อาคันตุกภวังค์	๑๐๒

ประมวลจิตโดยกิจ	๑๐๓
ปริจเฉทที่ ๔	๑๐๕
วิญญูณักขันธปภินณกนยสังเขป	๑๐๕
จิต ๑ ประเภท	๑๐๕
จิต ๒ ประเภท	๑๐๕
จิต ๓ ประเภท	๑๐๖
จิต ๔ ประเภท	๑๐๘
จิต ๕ ประเภท	๑๐๘
จิต ๖ ประเภท	๑๐๘
จิต ๗ ประเภท	๑๑๐
การนับจำนวนจิตที่เกิดในภายหลัง ๑๑๐	
การนับจำนวนจิตที่เกิดก่อน	๑๑๗
จำแนกจิตตามบุคคล	๑๒๒
จำแนกจิตตามภูมิ	๑๒๓
จำแนกจิตตามอินทรีย์ ๑๒๘	
จำแนกจิตตามพละ	๑๓๐
จำแนกจิตตามองค์มาน	๑๓๑
จำแนกจิตตามมรรค	๑๓๒
การเกิดขึ้นของสันติริณจิตและตทาลัมพนจิต	๑๓๔
สังคหณัย	๑๓๕
สัมปโยคณัย	๑๓๘

ชั้น ๕ ไม่มีแก่นสาร	๑๔๕
ปริจเฉทที่ ๕	๑๔๗
นิพพานบัญญัติปริทีปนะ	๑๔๗
นิพพาน	๑๔๗
วิสุทธิ ๗	๑๔๘
ศีลวิสุทธิ-จิตตวิสุทธิ	๑๔๙
ทิณฺณวิสุทธิ	๑๕๐
กัณฺหาวิตรณวิสุทธิ	๑๕๑
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๕๑
ปฎิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๖๑
พระอริยบุคคลตามคุณธรรมในขณะบรรลุมรรค	๑๖๖
ญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๗๐
สมมุติสัจจะ	๑๗๒
อวิชชมานบัญญัติ	๑๗๔
วิชชมานบัญญัติ	๑๗๔
บัญญัติ	๑๗๔
นามบัญญัติ ๖ อย่าง	๑๗๙
นิคมกถา	๑๘๒

สัจสังเขป

คำเริ่มคัมภีร์

๑. นมสสิตฺวา ติโลกคํ	เมยฺยสาครปารคํ
ภวาทวกรํ ฐมํ	คณฺณจฺ คุณสาครํ.
๒. นิสฺสาย ปุพฺพจฺริย-	มตํ อตฺถาวโรธินํ
วทุขามิ สจฺจสงฺเขปํ	หิตํ การกโยคินํ

“ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระธรรมบาล) ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้เลิศในไตรโลก ผู้เสด็จถึงฝั่งแห่งสาครคือเมยฺยธรรม และพระธรรมอันกระทำความไม่มีแห่งภาพ พร้อมทั้งพระสงฆ์ผู้เป็นสาครแห่งคุณธรรม แล้วอาศัยมติของบูรพาจารย์ อันมีเนื้อความไม่คลาดเคลื่อน จักกล่าวคัมภีร์ชื่อสัจสังเขป ที่เกื้อกูลแก่ผู้เพียรปฏิบัติธรรม”

[เมยฺยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร	คือ นามธรรม ๕๓ อันได้แก่จิต เจตสิก ๕๒ นิพผันรูป ๑๘
๒. วิการ	คือ วิการรูป ๕ อันได้แก่วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และ

กัมมัญญตา

๓. ลักษณะ	คือ ลักษณะรูป ๔ อันได้แก่อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา
๔. นิพพาน	คือ สภาวดับกิเลสและกองทุกข์
๕. บัญญัติ	คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขาดินไม้ แผ่นดิน

เป็นต้น]

สัจจะ ๒ ประเภท

๓. สัจจานิ ปรมตถญจ สมมุติญจาติ เทว ทธี
 ฤทธภาวาทินา เณยฺย สจฺจํ ตํ ปรมตถกํ.

๔. สนนฺนิเวสฺวิเสสชาติ- เณยฺยํ สมมุติ ตํ ทวฺยํ
 ภาวสฺสเกตฺตลิตฺธินํ ตถตฺตา สจฺจํมีริตํ.

“สัจจะมี ๒ คือ ปรมัตถสัจจะ (ความจริงที่เป็นปรมัตถ์) และสมมุติสัจจะ (ความจริงที่เป็นบัญญัติ)

ปรมัตถสัจจะ คือ สัจจะที่พึงทราบด้วยสภาวะมีความแข็งเป็นต้น
 สมมุติสัจจะ คือ สัจจะที่พึงทราบด้วยบัญญัติเฉพาะอย่างมีการประชุม
 กัน[ของส่วนประกอบต่างๆ]เป็นต้น [เช่น การประชุมกันของไม้ เรียกว่า เกวียน
 บ้าน ฯลฯ]

ทั้งสองอย่างนั้นเรียกว่า สัจจะ เพราะความปรากฏของสภาวะธรรมและ
 บัญญัติเป็นเรื่องจริง”

[สัจจะทั้งสองนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ทฺเว สจฺจานิ อุกฺขาสี สมฺพุทฺโธ วทตํ วโร
 สมฺมุติํ ปรมตถญจ ตติยํ นฺุปลพฺภติ.

สฺสเกตฺตวจฺนํ สจฺจํ โลกสมฺมุติการณา
 ปรมตถวจฺนํ สจฺจํ ธมฺมานํ ภูตลภฺขณา.

ตสฺมา โวหารกฺุสสฺส โลกนาถสฺส สตฺถุโน
 สมฺมุติํ โวหรนตฺสส มุสสาวาทิ น ชายติ. (ม. อ. ๑.๑๕๐)

พระสัมพุทธเจ้าผู้เลิศกว่าคนกล่าววาทะทั้งหลายได้ตรัสสัจจะ ๒ คือ สมมุติ-
สัจจะและปรมาตตสัจจะ ไม่มีสัจจะที่ ๓

ถ้อยคำที่หมายรู้กันเป็นความจริง เพราะมีการหมายรู้ของชาวโลกเป็นเหตุ
ถ้อยคำที่เป็นปรมาตตเป็นความจริง เพราะเป็นลักษณะที่แท้จริงของธรรมทั้งหลาย

เพราะฉะนั้น มุสาวาทจึงไม่มีแก่พระศาสดาผู้ทรงเป็นที่พึ่งของชาวโลก ซึ่งเป็น
ผู้รอบรู้บัญญัติแล้วกล่าวสมมุติบัญญัติอยู่]

ปรมาตตสัจจะและความหมายของ ขนฺธ

๕. ปรมตฺโถ สนินฺพพาน- ปญจกฺขนเรตฺถ ราสีโต

ขนฺธตฺโถ จ สมาสฺเตว วุตฺโตตีตาภิเภทนํ

“ในเรื่องนั้น ปรมาตตสัจจะ คือ ขันธ์ ๕ และพระนิพพาน

อนึ่ง ความหมายของคำว่า ขนฺธ ตรัสไว้โดยรวมอดีตขันธ์เป็นต้น ไว้
เป็นกอง”

[คำว่า ขนฺธ แปลว่า “กอง” กล่าวคือ กองรูป กองเวทนา กองสัญญา กอง
สังขาร และกองวิญญูณ แต่ละขันธ์จำแนกออกเป็น ๑๑ อย่าง คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต
ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ทรวม ประณีต อยู่ไกล หรืออยู่ใกล้]

ขนฺธ ศัพท์ใน เวทนาขนฺธ เป็นต้นกล่าวไว้โดยปริยาย

๖. เวทนาทีสุ’เปกสฺมี

ขนฺธสทฺโท ตฺว รุพฺพิยา

สมุทฺทาเทกเทเส ตฺว

สมุทฺทาทิริโว ยถา.

“ในชั้น ๔ มีเวทนาชั้นนี้เป็นต้น คำว่า ขนฺธ (กอง) ในชั้นหนึ่งๆ เป็นสำนวน[ที่กล่าวโดยอ้อม] ดังคำว่า มหาสมุทร ที่หมายถึงพื้นที่บางส่วนของมหาสมุทรเท่านั้น

[รูปชั้นมีลักษณะต่างกันโดยความเป็นรูปอดีตและรูปอนาคตเป็นต้น ๑๑ อย่าง โดยรูปแต่ละอย่างไม่เหมือนกัน แต่เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ไม่ต่างกันโดยความเป็นอดีตเป็นต้นเหมือนรูปชั้น กล่าวคือ เวทนาที่เป็นอดีตก็เหมือนกับเวทนาที่เป็นปัจจุบันหรืออนาคต แม้เวทนาที่เกิดภายในคนผู้หนึ่งก็ไม่ต่างกับเวทนาที่เกิดภายนอกซึ่งเกิดกับอีกคนหนึ่ง ดังนั้น คำว่า ชั้น (กอง) ในเวทนาชั้นเป็นต้นจึงเป็นเพียงสำนวนที่กล่าวขึ้นให้ตรงกับคำว่า รูปชั้น แต่ไม่มีความหมายตรงตามศัพท์ ข้อนี้เปรียบได้กับคำว่า สมุทฺโท มยา ทิฏฺฐโ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ความจริงมหาสมุทรมีขอบเขตกว้างขวางเกินกว่าวิสัยที่ดวงตาของมนุษย์จะมองเห็นทั้งหมดได้ มหาสมุทรที่กล่าวถึงในประโยคข้างต้นหมายถึงบางส่วนของมหาสมุทรที่บุคคลอาจเห็นได้เท่านั้น มิใช่มหาสมุทรทั้งหมด การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า เอกเทศอุปการะ คือสำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงหมู่คือมหาสมุทรทั้งหมด แต่เจตนาหมายถึงบางส่วนของมหาสมุทร]

ปริจเฉทที่ ๑

รูปสังเขป

(แสดงรูปโดยย่อ)

มหาภูตรูป ๔

๗. ตตถ สีตาทิรูปปตฺตา	รูป ภาวปานลาลิ
ภูตํ กถินทวตา-	ปจนีรณภาวกํ.

“ในชั้นนี้เหล่านั้น มหาภูตรูป ๔ ที่มีสภาพแข็ง ไหล ร้อน หรือเคลื่อนไหว ชื่อว่า รูป เพราะมีสภาพแปรปรวนเมื่อประจวบกับสิ่งตรงกันข้าม อันมีความเย็นเป็นต้น”

อุปาทายรูป ๒๓

๘. จกฺขุ โสตณฺจ ฆานณฺจ	ชีวหา กาโย ปภา รโว
คนฺโธ รโสชา อิตฺถิ จ	ปุมมา วตฺถุ จ ชีวิตํ.
๙. ขํ ชาติ ชรตา ภงฺโก	รูปสฺส ลหฺตฺตา ตถา
มฺหํมมฺมณฺตาทา กาย-	วจฺจิมณฺตติ ภูติกํ.

“รูปที่อาศัยมหาภูตรูป (อุปาทายรูป ๒๓) คือ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท รูป เสียง กลิ่น รส โอชา ความเป็นหญิง ความเป็นชาย วัตถุรูป ชีวิตรูป ช่องว่าง ความเกิดของรูป ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ความควรแก่

กิริยาของรูป กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ”

[คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะแสดงรูป ๒๘ อย่าง โดยแยกลักษณะรูปออกเป็น ๔ อย่าง คือ อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา แต่คัมภีร์นี้แสดงรูปไว้ ๒๗ อย่างโดยรวม อุปจยะและสันตติเป็นรูปอย่างเดียวกันที่เรียกว่า ชาติริูป (รูปที่เกิดขึ้น) แม้คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะก็กล่าวว่า

ชาติริูปเมว ปเนตถ อุปจยสนตตินาเมน ปวฺจจติ. (สงคห. หน้า ๓๘)

อนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติริูป เรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และสันตติ (การดำเนินไปของรูป)

คัมภีร์ธรรมสังคณี (หน้า ๑๗๐, ๑๗๕) กล่าวถึงอุปจยะและสันตติไว้ทั้งสองอย่าง แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงชาติริูปว่า

อุภยมเปตํ ชาติริูปสเสว อธิวจฺณ อาการนानตฺโต ปน เวเนยวเสน จ อุปจโย สนตฺตติ อุทฺเทสเทสนา กตา. (วิสุทธิ. ๒.๘๘-๘๙)

รูปทั้งสองนี้เป็นชื่อของชาติริูป แต่พระศาสดาทรงกระทำการแสดงอุเทศว่า อุปจยะ และสันตติ เพราะมีอาการ[แห่งการเกิดขึ้น]ต่างกัน และโดยคล้อยตามเวไนยชน ดังนั้น รูปจึงมี ๒๗ หรือ ๒๘ อย่างตามนัยที่กล่าวไว้นี้]

๑๐. จกฺขาที ทฏฺฐกามาที-	เหตุกมฺมชฎติกา
ปสาทา รุปสททาที	จกฺขุฌาณาทีโคจรา.

“ปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรม มีเหตุคือความต้องการเพื่อเห็นเป็นต้นของรูปมีจักขุประสาทเป็นต้น รูปและเสียงเป็นอารมณ์ของจักขุ-วิญญาณจิตเป็นต้น”

ตามลำดับ”

๑๔. ลหุตาทิตตยํ ตํ หิ รูปานํ กมโต ลียา
 อทนธฤทธตา จาปี กายกมมานุกูลตา.

“ลหุตารูปเป็นต้น ๓ อย่าง คือ ความเบา ความอ่อน และความควร
 แก่กิริยาของรูป พึงมีแก่รูปทั้งหลายตามลำดับ”

๑๕. อภิกกมาทิตชนก- จิตตชสฺसानิลสฺส หิ
 วิกาโร กายวิญญตฺติ รูปตถุมภาทิการณํ

“กายวิญญูติ คือ ความเปลี่ยนแปลงของวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันก่อ
 ให้เกิดการก้าวไปเป็นต้น เป็นเหตุแห่งการทรงรูปเป็นต้นนั้นไว้”

๑๖. วจีเภทกจิตฺเตน ภูตภูมिवิการตา
 วจีวิญญตฺตูปาทินน- ฆมฺภูณสฺเสว การณํ

“วจีวิญญูติ คือ ความเปลี่ยนแปลงของปฐวีธาตุอันเป็นมหาภูตรูปด้วย
 จิตคิดจะเปล่งคำพูด ซึ่งเป็นเหตุแห่งการกระทบกันของรูปที่มีใจครอง [เช่น เส้น
 เสียงสองเส้นที่มีรูปคล้ายตัว v ในลำคอกระทบกัน หรือลิ้นกระทบปุ่มเหงือก
 ดังนี้ เป็นต้น]”

ประเภทของรูป

๑๗. รูปมพฺยาคตํ สพฺพํ วิปฺปยุตฺตมฺเหตูกํ
 อนาลมฺพํ ปริตฺตาทิ อิติ เอกวิธํ นเย.

“รูปทั้งหมดมีอย่างเดียว คือ ไม่ควรกล่าวว่า เป็นกุศลหรืออกุศล ไม่ประกอบกับเหตุ[มีโลกเหตุเป็นต้น] ไม่มีเหตุเกิดร่วม รับรู้อารมณ์ไม่ได้ และเป็นที่ท่องเที่ยวของกามตัณหา เป็นต้น”

๑๘. อชฺฐตฺติกานิ จกฺขาทิ ปญฺเจเตว ปสาทกา
 วตฺถุณา วตฺถุ ตาเนว ทวาราว วิมฺมตฺติริ สห.

“รูปภายใน [อชฺฐตฺติกรูป] ๘ อย่าง มีจักขุประสาทเป็นต้น ชื่อว่า ปสาทรูป
 ปสาทรูปนั้นแหละกับหทัยวัตถุ ชื่อว่า วัตถุรูป และชื่อว่า ทวารรูป
 เมื่อรวมกับวิมฺมตฺติริรูปทั้งหลาย”

๑๙. เสสํ พาวีสติ เจก- วิส วิสติ พาทิรํ
 อปฺปสาทมฺวตฺถุ จ อทฺวารมฺจ ยถากุภมํ.

“รูปที่เหลือ ๒๒ รูป, ๒๑ รูป และ ๒๐ รูป ชื่อว่า พาทิริรูป (รูปภายนอก) ไม่ใช่ทั้งปสาทรูป วัตถุรูป และทวารรูป ตามลำดับ”

[รูปที่มีจำนวน ๒๒ รูป, ๒๑ รูป และ ๒๐ รูปเหล่านี้ นับตามรูป ๒๗ ถ้านับตามรูป ๒๘ ก็มีจำนวน ๒๓ รูป, ๒๒ รูป และ ๒๑ รูป]

๒๐. ปสาทา ปญฺจ ภาวายุ อินฺทริยํนิทฺทริเยตรํ
 วินาปิ อาทิโต ยาว รสา ญฺลํ น เจตรํ.

“ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า อินทิริรูป (รูปที่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น) รูปนอกจากนี้ชื่อว่า อนินทิริรูป (รูปที่ไม่เป็นใหญ่ใน

กิจมีการเห็นเป็นต้น)

รูปข้างต้นจนถึงรูปโดยยกเว้นอาโปรูป ชื่อว่า โอพาริกรูป (รูปหยาบ)
อาโปรูปนอกจากนี้ชื่อว่า สุขุมรูป (รูปละเอียด)”

๒๑. อภูจกั อวินิพโกคั วรรณคนธโรโสชกั
ภูตํ ตํ ตุ วินิพโกค- มิตรนติ วินิทุเส.

“รูป ๘ อย่าง คือ สี กลิ่น รส โอชา และมหาภูตรูป ๔ พระพุทธองค์
ทรงแสดงว่า อวินิพโกครูป (รูปที่ไม่แยกจากกัน) ส่วนรูปอื่นชื่อว่า วินิพโกครูป
(รูปที่แยกจากกัน)”

๒๒. อภูจารสาทิโต รูปา นิปผันนํ ตุ น เจตรั
โฆฏฐพพมาปวชชํ ตุ ภูตํ กาเม น เจตรั.

“อนึ่ง รูปข้างต้น ๑๘ อย่างชื่อว่า นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้น
ปรุงแต่ง) แต่รูปนอกนี้ไม่ใช่นิปผันนรูป [อนิปผันนรูป]

มหาภูตรูปยกเว้นอาโปธาตุในกามภูมิ ชื่อว่า โฆฏฐัพพรูป (รูปที่ถูกต้อง
ได้ด้วยกายประสาท) รูปนอกจากนี้ไม่ใช่โฆฏฐัพพรูป”

๒๓. เสกขสปปักขิมาเสกข- ปักขิณํ ทวยวชชิตํ
วรรณํ ตทิตตรํ ภูลั สุขุมณเจติ ตํ ทิธา.

“รูปมี ๓ อย่าง คือ รูปที่ทั้งเห็นทั้งกระทบได้ รูปที่เห็นไม่ได้กระทบได้
และรูปที่เว้นจากรูปทั้ง ๒ อย่าง [รูปที่ทั้งเห็นทั้งกระทบไม่ได้]

รูปายตนะ [สีต่าง ๆ] ชื่อว่า ภูลรูป (รูปหยาบ) รูปนอกจากนั้นชื่อว่า

สุขุมรูป (รูปละเอียด)”

[รูปที่ทั้งเห็นได้ทั้งกระทบได้ คือ รูปายตนะหรือสีต่างๆ

รูปที่เห็นไม่ได้กระทบได้ คือ อายตนะ ๙ อันได้แก่จักขุประสาท โสตประสาท
ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท เสียง กลิ่น รส และสัมผัส

รูปที่ทั้งเห็นทั้งกระทบไม่ได้ คือ รูป ๑๖ อย่างนอกจากอายตนะภายในและ
อายตนะภายนอก จัดเป็นสุขุมรูป]

๒๔. กมฺมชาคมฺมขฺเณว- กมฺมากมฺมขโต ติธา

จิตฺโตชฺชุตฺตาทีนํ วเสนาปิ ติธา ตถา.

“รูปมี ๓ อย่าง โดยรูปที่เกิดจากกรรม รูปที่ไม่เกิดจากกรรม และรูป
ที่เกิดจากกรรมก็มีไช่ เกิดจากสิ่งที่ไม่ไช่กรรมก็มีไช่

เช่นเดียวกันนี้ รูปมี ๓ ประเภทโดยความเป็นรูปที่เกิดจากจิต รูปที่
เกิดจากอาหาร และรูปที่เกิดจากอุตุ เป็นต้น”

[รูปมี ๓ อย่างตามเหตุเกิดของรูปคือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร ดังนี้

-รูปที่เกิดจากกรรม รูปที่ไม่เกิดจากกรรม และรูปที่เกิดจากกรรมก็มีไช่ เกิด
จากสิ่งที่ไม่ไช่กรรมก็มีไช่

-รูปที่เกิดจากจิต รูปที่ไม่เกิดจากจิต และรูปที่เกิดจากจิตก็มีไช่ เกิดจากสิ่ง
ที่ไม่ไช่จิตก็มีไช่

-รูปที่เกิดจากอุตุ รูปที่ไม่เกิดจากอุตุ และรูปที่เกิดจากอุตุก็มีไช่ เกิดจากสิ่ง
ที่ไม่ไช่อุตุก็มีไช่

-รูปที่เกิดจากอาหาร รูปที่ไม่เกิดจากอาหาร และรูปที่เกิดจากอาหารก็มีไช่เกิดจากสิ่งที่ไม่ไช่อาหารก็มีไช่]

๒๕. ทิณฺณํ สุตฺตํ มุตฺตญฺจาปิ วิณฺณาทํ วต เจตฺสา
เอก’เมกณฺจ ปณฺจาปิ วิสฺสติ จ กมา สิญฺญํ.

“รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน รูปที่ทราบ[ด้วยขานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท] และรูปที่รับรู้ทางใจ มี ๑ อย่าง, ๑ อย่าง, ๕ อย่าง และ ๒๐ อย่าง ตามลำดับ”

[รูปที่เห็น มี ๑ อย่าง คือ รูปายตนะหรือสี]

รูปที่ได้ยิน มี ๑ อย่าง คือ สัททายตนะหรือเสียง

รูปที่ทราบทางขานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท มี ๕ อย่าง คือ
คันธายตนะหรือกลิ่น รสายตนะหรือรส พร้อมทั้งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ

รูปที่รับรู้ทางใจ มี ๒๐ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๕

แม้รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เรียกว่า วิสยรูป ก็เป็นรูปที่บุคคลรับรู้ทางใจได้
ในที่นี้ท่านไม่ได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ คาดว่าท่านคงจะรวมวิสยรูปเข้าในปสาทรูปที่รับรู้
วิสยรูปเป็นอารมณ์ จึงไม่กล่าวไว้อีกเพราะเป็นที่เข้าใจได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

๒๖. หทยํ วตฺถุ วิณฺณตฺติ ทวารํ จกฺขาทปิณฺจกํ
วตฺถุ ทวารณฺจ เสสานิ วตฺถุ ทวารณฺจ โน สียา.

“หทัยวัตถุเป็นวัตถุรูป วิณฺณวัตถุเป็นทวารรูป จักขุประสาทเป็นต้น ๕
อย่าง เป็นทั้งวัตถุรูปและทวารรูป รูปที่เหลือไม่เป็นทั้งวัตถุรูปและทวารรูป”

๒๗. นิปผันนํ รูปรูปํ ขํ ปริจฺเณโทถ ลกฺขณํ
 ชาติอาทิตฺตยํ รูปํ วิกาโร ลหฺตาทิกํ.

“นิปผันนรูป ๑๘ อย่าง ชื่อว่า รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน)
 ช่องว่าง ชื่อว่า ปริจเณทรูป (รูปกำหนดขอบเขต)
 รูปทั้งสามมีชาติรูปเป็นต้น ชื่อว่า ลักขณรูป (รูปที่เป็นลักษณะของ
 สังขตธรรม)

ลหฺตารูปเป็นต้น [๕ อย่าง] ชื่อว่า วิการรูป (รูปเปลี่ยนแปลง)”

๒๘. ยถา สงฺขตธมฺมานํ ลกฺขณํ สงฺขตํ ตถา
 ปริจฺเณทาติกํ รูปํ ตชฺชาติ'มนตฺติกมา.

“ลักษณะของสังขตธรรมทั้งหลายจัดเป็นสังขตะ(ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ง)
 ฉะนั้นใด ปริจเณทรูปเป็นต้นก็ชื่อว่ารูป เพราะไม่ล่วงพ้นสภาวะของรูปได้”

[นิปผันนรูป ๑๘ อย่างมีสภาพแปรปรวน จึงชื่อว่า รูป (สภาวะแปรปรวน)
 ส่วนอนิปผันนรูป ๙ อย่างมีปริจเณทรูปเป็นต้น ไม่มีสภาพแปรปรวนจริงๆ แต่เรียกว่ารูป
 เพราะนิปผันนรูปที่จัดเป็นสังขตธรรมมีลักษณะเหล่านี้อยู่เสมอ]

สมุฏฐานของรูป

๒๙. กมฺมจิตฺตานลาหาร- ปจฺจยานํ วเสนฺธิ
 ฌเญยา ปวตฺติ รูปสฺส ปิณฺฑทานญจ วสา กถํ.

“ในเรื่องนี้ ความเป็นไปของรูปพึงทราบโดยเนื่องด้วยเหตุปัจจัย คือ

กรรม จิต อุตุ และอาหาร และโดยเนื่องด้วยหมู่รูป ชื่อนั้นอย่างไร”

๓๐. กัมมขันธ์ เสน่ห์ริย์ วตฺถุ วิณฺณตฺติ จิตฺตชา รโ
 จิตฺตคฺคิโข ลหฺตาทิตฺ- ตยํ จิตฺตานลนฺนชฺ.

“วัตถุรูปกับอินทรีย์ เป็นรูปที่เกิดจากกรรม
 วิณฺณตฺติรูป เป็นรูปที่เกิดจากจิต
 สัทฺทรูป เป็นรูปที่เกิดจากจิตและอุตุ
 ลหฺตารูปเป็นต้น ๓ อย่าง เป็นรูปที่เกิดจากจิต อุตุ และอาหาร”

๓๑. อฏฺฐกํ ชาติ จากาโส จตุชา ชรตา ขยํ
 กุโตจิ เนว ชาตํ ตป- ปากเภทํ หิ ตํ ทวยํ.

“อวินิพโกรูป ๘ ชาติรูป และช่องว่าง เกิดจากเหตุปัจจัย ๔ อย่าง
 ความชราชของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ไม่เกิดจากเหตุปัจจัยใดๆ
 เพราะลักษณะรูปทั้งสองเป็นความแก่กล้าและความดับไปของนิพผันนรูปเหล่านั้น”

๓๒. ชาติยาปิ น ชาตตตํ กุโตจิฏฺฐกถานยา
 ลกฺขณากาวโต ตสฺสา สติ ตสฺมี น นิฏฺฐจิติ.

“ตามนัยแห่งคัมภีร์อรรถกถา ชาติรูปย่อมไม่เกิดจากเหตุปัจจัยใดๆ
 เพราะไม่มีลักษณะของเกิดขึ้น เมื่อมีเกิดขึ้น ความสิ้นสุดก็จะมีไม่ได้”

[ท่านแสดงว่าชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัย ๔ อย่างดังข้อความในคาถา ๓๑ แล้ว
 บัดนี้ได้แสดงมติของพระอรรถกถาจารย์ว่า ชาติรูปไม่เกิดจากเหตุปัจจัยใดๆ เป็นเพียง
 ลักษณะของนิพผันนรูปอย่างเดียว ถ้าหากว่าความเกิดย่อมเกิดขึ้นจากความเกิด ก็ต้อง

แสวงหาเหตุแห่งความเกิดของความเกิดอีก ดังนี้เรื่อยไปไม่มีที่สุด]

รูปกลาป

๓๓. กมฺมจิตฺตานลฺนเนหิ ปิณฺหา นว จ สตฺต จ

จตฺตาริ เทว จ วิญญเญยฺยา สซีเว เทว อชีวเก.

“รูปกลาปมี ๙ กลุ่ม ๗ กลุ่ม ๔ กลุ่ม และ ๒ กลุ่มในสิ่งที่มีชีวิตโดย
[เกิดจาก]กรรม จิต อุตฺ และอาหาร

รูปกลาปมี ๒ กลุ่ม [อวัจฺจกะ และสัททฺทวกะที่เกิดจากอุตฺ] ในสิ่งที่ไม่
มีชีวิต”

๓๔. อญฺจํ ชีวิตฺตนาเย- นวกํ ภาววตฺตนา

จกฺขาทิ ปญฺจ ทสกา กลาปา นว กมฺมชา.

“รูปกลาป ๙ กลุ่มที่เกิดจากกรรม คือ อวินิพโยครูป ๘ กับชีวิตรูป
ชื่อว่าชีวิตทวกะ [ชีวิตทวกะ]กับภาวรูปและหทัยวัตถุ ชื่อว่า ทสกะ และทสกะ
๕ กลุ่มมีจักขุทสกะเป็นต้น[จนถึงกายทสกะเป็นที่สุด]”

[รูปกลาปที่เกิดจากกรรม มี ๙ กลุ่ม คือ

๑. ชีวิตทวกลาป รูปกลาป ๙ กลุ่มที่มีชีวิตรูปเป็นประธาน ได้แก่
อวินิพโยครูป ๘ และชีวิตรูป

๒-๓. ภาวทสกกลาป รูปกลาป ๑๐ กลุ่มที่มีภาวรูปเป็นประธานได้แก่
อวินิพโยครูป ๘ ชีวิตรูป และภาวรูป

๔. วัตถุทสกกลาป รูปกลาป ๑๐ กลุ่มที่มีหทัยวัตถุเป็นประธานได้แก่

วิญญัตติลหุตาทิวาทสกะ] และเตรสกะ [วจวิญญัตติสัททลหุตาทิวาทสกะ]
อีกด้วย”

[รูปกลาปที่เกิดจากจิต มี ๗ หรือ ๖ กลุ่ม (โดยยกเว้นข้อ ๖) ดังนี้ คือ

๑. สุทฐัญญกกลาป อวินิพโกครูป ๘ ล้วนๆ เช่น อากาการหายใจ
เข้าออก อากาการพองยุบ เป็นต้น
๒. สัทททวนกกลาป รูปกลาป ๙ กลุ่มที่มีสัททรูปเป็นประธาน
คือ อวินิพโกครูป ๘ และสัททรูป
๓. กายวิญญัตติทวนกกลาป รูปกลาป ๙ กลุ่มที่มีกายวิญญุตติเป็นประธาน
คือ อวินิพโกครูป ๘ และกายวิญญุตติ
๔. วจวิญญัตติทสกกกลาป รูปกลาป ๑๐ กลุ่มที่มีวจวิญญุตติเป็นประธาน
คือ อวินิพโกครูป ๘ สัททรูป และวจวิญญุตติ
๕. ลหุตาทิวาทสกกกลาป รูปกลาป ๑๑ กลุ่มที่มีลหุตาเป็นต้นเป็น
ประธาน คือ อวินิพโกครูป ๘ และลหุตาเป็นต้น ๓ อย่าง
๖. กายวิญญัตติลหุตาทิวาทสกกกลาป รูปกลาป ๑๒ กลุ่มที่มีกายวิญญุตติ
และลหุตาเป็นต้นเป็นประธาน คือ กายวิญญัตติทวนกะ และลหุตาเป็นต้น ๓ อย่าง
๗. วจวิญญัตติสัททลหุตาทิวาทสกกกลาป รูปกลาป ๑๓ กลุ่มที่มีวจวิญญุตติ,
สัททรูป และลหุตาเป็นต้นเป็นประธาน คือ วจวิญญัตติทสกะ และลหุตาเป็นต้น
๓ อย่าง

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแสดงรูปกลาปที่เป็นจิตตขรูปไว้ ๘ กลุ่ม โดยรวมเอา
สัททลหุตาทิวาทสกกกลาปไว้ด้วย แต่คัมภีร์นี้ได้แสดงรูปกลาปดังกล่าว นอกจากนั้น

รูปกลาปประเภทนี้อาจมี ๖ กลุ่มได้ โดยยกเว้นสัททนวกะ]

๓๗. สุตฺถฏฺฐจํ สทฺทนวกํ ลหุตาทิตเสกกํ
สทฺเทนลหุตาทิตฺติ จตุโรตฺตชกณฺณิกา.

“รูปที่เกิดจากอตุ มี ๔ กลุ่ม คือ อวินิพโยครูป ๘ ล้วนๆ [สุตฺถฏฺฐกะ] สัททนวกะ ลหุตาทิตเอกาทสกะ พร้อมทั้งสัททลหุตาทิต[ทวาทสกะ]”

[รูปกลาปที่เกิดจากอตุ มี ๔ กลุ่ม คือ

๑. สุตฺถฏฺฐกกลาป อวินิพโยครูป ๘ ล้วนๆ เช่น เสียงดีดนิ้ว ปรบมือ เป็นต้น

๒. สัททนวกกลาป รูปกลาป ๙ กลุ่มที่มีสัททรูปเป็นประธาน คือ อวินิพโยครูป ๘ และสัททรูป

๓. ลหุตาทิตเอกาทสกกกลาป รูปกลาป ๑๑ กลุ่มที่มีลหุตาทรูปเป็นต้นเป็นประธาน คือ อวินิพโยครูป ๘ และลหุตาทรูปเป็นต้น ๓ อย่าง

๔. สัททลหุตาทิตทวาทสกกกลาป รูปกลาป ๑๒ กลุ่มที่มีสัททรูปและลหุตาทรูปเป็นต้นเป็นประธาน คือ สัททนวกะ และลหุตาทรูปเป็นต้น ๓ อย่าง

คำว่า ทเสกก ตັดบทเป็น ทส + เอกก คำนี้เป็นมิสสกลังขยา คือ สังขยาบวก หมายความว่า บวก ๑๐ กับ ๑ เป็น ๑๑]

๓๘. สุตฺถฏฺฐจลหุตาทิตฺติ อนนฺชา เทวติเม นว
สตุตฺต จตุตตาริ เทว เจติ กลาปา วิสติ ทฺวิหิ.

“รูปที่เกิดจากอาหาร มี ๒ กลุ่ม คือ อวินิพโยครูป ๘ ล้วนๆ [สุตฺถฏฺฐ-

ฐกะ] และอวินิพโคครูปกับลหุตารูปเป็นต้น [ลหุตาทิเอกาทสกะ]

รูปเหล่านี้คือ รูปกลาป ๙ กลุ่ม รูปกลาป ๗ กลุ่ม รูปกลาป ๔ กลุ่ม และรูปกลาป ๒ กลุ่ม รวมเป็นรูปกลาป[ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] ๒๒ กลุ่ม”

[รูปกลาปที่เกิดจากอาหาร มี ๒ กลุ่ม คือ

๑. สุธัมมฐกกลาป อวินิพโคครูป ๘ ล้วนๆ

๒. ลหุตาทิเอกาทสกกกลาป รูปกลาป ๑๑ กลุ่มที่มีลหุตารูปเป็นต้นเป็นประธาน คือ อวินิพโคครูป ๘ และลหุตารูปเป็นต้น ๓ อย่าง

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะแสดงรูปกลาปที่เกิดจากกรรมไว้ ๒๓ กลุ่ม โดยจิตตชกลาปมี ๘ กลุ่ม แต่คัมภีร์แสดงจิตตชกลาป ๗ กลุ่ม รูปกลาปดังกล่าวจึงมี ๒๒ กลุ่ม]

๓๙. ตยภูจกา จ จตุตาโร นวกา ทสกา นว

ตโย เทวโก จ เอเคน ทส ทวีหิ จ ตีหิ จ.

“รูปกลาปที่เป็นอัฐฐกะ (รูป ๘ กลุ่ม) มี ๓ กลาป, นวกะ (รูป ๘ กลุ่ม) มี ๔ กลาป, ทสกะ (รูป ๑๐ กลุ่ม) มี ๙ กลาป, เอกาทสกะ (รูป ๑๑ กลุ่ม) มี ๓ กลาป, ทวาทสกะ (รูป ๑๒ กลุ่ม) มี ๒ กลาป และเตรสกะ (รูป ๑๓ กลุ่ม) มี ๑ กลาป”

จำแนกธาตุ ๔ เป็นอาการ ๔๒

๔๐. จตฺนุนมปิ จ ธาตุนํ อธิกัสมเสนินิ

รูปภเวโทถ วิญเญโย มมุจิตฺตานลนฺนโซ.

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ ประเภทของรูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร
พึงทราบโดยความเป็นรูปที่มีธาตุทั้ง ๔ [มหาภูตรูป] จำนวนมาก”

[ตัวอย่างเช่น ผม มีลักษณะแข็งปรากฏชัดกว่าธาตุอื่น จึงจัดเป็นธาตุดิน
ความจริงในผมก็มีธาตุอื่นๆ คือ สภาวะเกาะกุมเป็นรูปผม เป็นธาตุน้ำ สภาวะเย็นหรือ
ร้อนเป็นธาตุไฟ และสภาวะหย่อนหรือตึงเป็นธาตุลม]

๔๑. เกสาทิมตถุลลคนตา ปจวสา หิ วิสติ
 ปิตตาทิมุตตกนฺตา เต ชลฺสา ทวาทสีริตา.

“กล่าวโดยพิสดารว่า อากา ๒๐ มีผมเป็นต้นจนถึงมันสมองเป็นที่สุด
จัดเป็นธาตุดิน

อากา ๑๒ มีดีเป็นต้นจนถึงมูตรเป็นที่สุด เป็นธาตุน้ำ”

[อากา ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม,
หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี
เสมหะ น้ำหนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

อากาที่เป็นธาตุดิน มี ๒๐ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูกเยื่อ
ในกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า
มันสมอง

อากาที่เป็นธาตุน้ำ มี ๑๒ คือ ดี เสมหะ น้ำหนอง เลือด เหงื่อ มันข้น,
น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร]

๔๒. เยน สนฺตปฺปนํ เยน ชีรณํ ทหนํ ตถา
 เยนลิตาทิปาโกติ จตุรัสสานลาภิกา.

“อาการทั้ง ๔ คือ ไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟแผดเผา และไฟที่
ย่อยอาหาร มีธาตุไฟมาก”

๔๓. อุทฺธาโรคมกฺขณฺนิฏฺฐา โภจฺจาเสยฺยงฺคสฺสริ จ
อสุสาโสติ จ วิณฺณเมยฺยา จฬฺสา วายฺนิสฺสิตา.

“อาการทั้ง ๖ คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลม
ในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจ พึงทราบว่าอาศัยธาตุลม”

[สรุปความว่า ธาตุทั้ง ๔ จำแนกเป็นอาการ ๔๒ คือ

๑. ธาตุดิน	มีอาการ ๒๐
๒. ธาตุน้ำ	มีอาการ ๑๒
๓. ธาตุไฟ	มีอาการ ๔
๔. ธาตุลม	มีอาการ ๖]

เหตุเกิดของอาการ ๔๒

๔๔. ปุพฺพมุตฺตกรีสณฺจุ- ทริยํ จตุโรตฺตฺชา
กมฺมา ปาจคฺคิ จิตฺตมฺหาส- สาโสติ นปิ เอกฺชา.

“อาการทั้ง ๖ เกิดจากปัจจัยเดียว กล่าวคือ อาการทั้ง ๔ อันได้แก่
น้ำหนอง มูตร อาหารเก่า และอาหารใหม่ เกิดจากอตุ ุไฟย่อยอาหารเกิดจาก
กรรม ลมหายใจเกิดจากจิต”

๔๕. เสทฺธิงฺฆมานิ กสฺสุ จ เขโฬ จิตฺโตตฺตฺสมฺภวา
ทฺวิชา ทฺวตฺตีส โภจฺจาสา เสสา เอว จตฺตฺภวา.

เหงื่อ น้ำมูก น้ำตา และน้ำลาย เกิดจาก ๒ ปัจจัย คือ จิต และอุตุ
 อากาโร ๓๒ ที่เหลือเกิดจากปัจจัย ๔ โดยแท้”

[ท่านแสดงเหตุเกิดของอากาโร ๔๒ ดังนี้ คือ

รูปที่เกิดจากกรรม คือ ไฟที่ย่อยอาหาร

รูปที่เกิดจากจิต คือ ลมหายใจ

รูปที่เกิดจากอุตุ คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง มูตร

รูปที่เกิดจากจิตและอุตุ คือ เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย และน้ำมูก

รูปที่เกิดจากปัจจัยทั้ง ๔ คือ ส่วนที่เหลือ ๓๒ อย่าง]

๔๖. เอกเชสฺวาทิจตุสุ

อุตุชา จตุรภูฏกา

ชีวิตนวกโก ปาเจส-

สาเส จิตตภาวภูฏโก.

“ในอากาโรที่เกิดจากปัจจัยเดียว อากาโร ๔ อย่างแรก [หนอง มูตร
 อาหารใหม่ และอาหารเก่า] เป็นอัญญกะ ๔ กลุ่ม เกิดจากอุตุ

ไฟที่ย่อยอาหารเป็นชีวิตนวกะ [มีกรรมเป็นสมุฏฐาน]

ลมหายใจเป็นอัญญกะ [สุทธัญญกะ] มีจิตเป็นสมุฏฐาน”

๔๗. ทฺวิเชสุ มนเตเชหิ

เทว เทว โหนติ ปนญฺจกา

เสสเตชานิลฺเสสุ

เอเกกมุหิ ตโย ตโย.

“อนึ่ง อากาโรที่เกิดจากปัจจัย ๒ [เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย และน้ำมูก] เป็น
 อัญญกะอย่างละสองปัจจัย โดย[เกิดจาก]จิตและอุตุ

อากาโรของธาตุไฟและธาตุลมที่เหลือแต่ละอย่าง [ธาตุไฟ ๓ และธาตุ

ลม ๕] เป็นอัญญะอย่างละสามปัจจัย”

๔๘. อฏฺฐโกชมนคฺคิหิ โหนติ อฏฺฐสุ กมฺมโต
อฏฺฐายุนวกา เอวํ อิมํ อฏฺฐ จตุพฺภาวํ.

“อาการทั้ง ๘ [ธาตุไฟ ๓ และธาตุลม ๕] เป็นอัญญะโดย[เกิดจาก]จิต
อุตุ และอาหาร และเป็นชีวิตนวกะ ๘ โดย[เกิดจาก]กรรม อาการทั้ง ๘ เหล่านี้
เกิดจากปัจจัย ๔ อย่างนี้”

[ธาตุไฟ ๓ และธาตุลม ๕ รวมเป็น ๘ อาการ เมื่อเกิดจากจิต อุตุ และอาหาร
จัดเป็นอัญญะ เมื่อเกิดจากกรรมจัดเป็นนวกะ อาการดังกล่าวจึงเกิดจากปัจจัย ๔]

๔๙. จตุวีเสสุ เสเสสุ จตุเชสุฏฺฐกา ตโย
เอเกกมฺหิ จ วิณฺณเยยฺยา ปิณฺหา จิตฺตานลนฺนชา.

“ในบรรดาอาการที่เกิดจากปัจจัย ๔ ที่เหลือทั้ง ๒๔ อย่าง แต่ละอย่าง
เป็นรูปกลาปที่เกิดจากจิต อุตุ และอาหาร เป็นอัญญะอย่างละสามปัจจัย”

[ธาตุดิน ๑๘ อย่าง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อใน
กระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ใส้ใหญ่, ใส้เล็ก และมันสมอง พร้อมด้วยธาตุ
น้ำ ๖ อย่าง คือ ดี เสลด เลือด มันทัน มันทลว และไขข้อ รวมเป็นอาการ ๒๔ แต่ละ
อย่างมีรูปกลาปอัญญะ ๓ ซึ่งเกิดจากจิต อุตุ และอาหาร

รูปกลาปอัญญะในอาการ ๒๔ เหล่านี้ รวมกับอัญญะที่กล่าวมาแล้ว ๓๗ (ใน
ข้อ ๔๗) เป็นอัญญะ ๑๐๗]

๕๐. กมฺมชา กายภาวหา ทสกาปิ ลียํ ตหี
 จตุวีเสสุ อํเสสุ เอเกกมฺหิ ทเว ทเว.

“ทสกะที่เรียกว่า กายทสกะ และภาวทสกะ อันเกิดจากกรรม ย่อมมีได้ในอาการ ๒๔ เหล่านั้น อาการแต่ละอย่าง พึงมีทสกะอย่างละสองๆ [กายทสกะ และภาวทสกะ]”

[อาการแต่ละอย่างในอาการ ๒๔ มีกายทสกะและภาวทสกะอันเป็นกรรมชรูป รวมเป็นรูปกลาปทสกะ ๔๘ กลุ่ม]

๕๑. ปณฺจาปิ จกฺขุโสตาที ปเทสทสกา ปฺน
 นวกา สทฺทสงฺขาตา เทวติจฺเจวํ กลาปโต.
 ๕๒. เตปณฺณาส ทเสกณฺจ นวุตฺตรสตานิ จ
 ทสกา นวกา เจว อฏฺฐกา จ ลียํ กมา.

“ยังมีทสกะที่เป็นส่วนแห่งปสาทรูป มีจักขุทสกะและโสตทสกะเป็นต้นอีก ๕ กลุ่ม และนวกะที่เรียกว่า สัททนวกะ ๒ กลุ่ม [เกิดจากจิตและอตุ]

โดยประการดังนี้ ทสกะพึงมี ๕๓ กลุ่ม นวกะ ๑๑ กลุ่ม อฏฺฐกะ ๑๐๘ กลุ่ม ตามลำดับ”

[รูปกลาปที่เป็นทสกะซึ่งท่านได้กล่าวไว้ในคาถา ๕๐ มี ๔๘ กลุ่ม รวมกับทสกะในคาถานี้อีก ๕ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ และ วัตถุทสกะจึงเป็นทสกะ ๕ กลุ่ม

รูปกลาปที่เป็นนวกะซึ่งท่านได้กล่าวไว้ในคาถา ๔๖ คือ ชีวิตนวกะ รวมกับ

นวกะในคาถา ๔๘ อีก ๘ กลุ่ม และรวมกับนวกะในคาถานี้อีก ๒ กลุ่ม คือ สัททนวกะที่เกิดจากจิต และสัททนวกะที่เกิดจากอตุ จึ่งเป็นนวกะ ๑๑ กลุ่ม]

๕๓. เสกปณฺจสํ กายเ สหสฺสํ ตํ ปวตฺตติ
 ปฏิปฺณฺณินฺทริเย รุปํ นิปฺพนํ ธาตุเกทโต.

“นิปผันนรูปในร่างกายที่มีอินทรีย์ครบถ้วน ย่อมเป็นไปได้ถึง ๑,๕๐๑ กลุ่มตามประเภทของธาตุ”

[นิปผันนรูปที่จัดเป็นรูปกลาปต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในร่างกายที่มีอินทรีย์ครบถ้วนไม่บกพร่อง เมื่อประมวลอย่างถ้วนถี่ก็นับรูปกลาปได้ถึง ๑,๕๐๑ กลุ่ม โดยประเภทของธาตุ กล่าวคือ นิปผันนรูปในทสกะ ๕๓ กลุ่ม มี ๕๓๐ ในนวกะ ๑๑ กลุ่ม มี ๘๙ ในอวัฐฐกะ ๑๐๙ กลุ่ม มี ๘๗๒ รวมทั้งหมดเป็นรูปกลาป ๑,๕๐๑ กลุ่ม]

ขณะเกิดของรูป

๕๔. จิตฺตฺปาเท สียํ รูป- เหตุ กมฺมาทโย ปน
 จิตฺติ น ปาเจ จิตฺตสฺส น ภงฺเค รูปสมฺภโว.

“ปัจจัยมีกรรมเป็นต้นพึงเป็นเหตุให้เกิดรูปได้ ในอุปปาทขณะของจิต พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสถึงฐิตีขณะของจิตไว้ในพระบาลี ความเกิดขึ้นของรูปจึงไม่มีในภังคขณะ”

๕๕. “อณฺณถตฺตํ จิตฺตสฺสา”ติ วุตฺตตฺตาว จิตฺติขณํ
 อตฺถิติ เจ ปพฺนเณ จิตฺติ ตตฺถ ปวฺจจติ.

“ถามว่า : จิตฺตฺธิขณฺโณมีอยู่ได้เพราะพระศาสดาตรัสว่า “การแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ย่อมปรากฏ” [มิใช่หรือ]

ตอบว่า : จิตฺตฺธิขณฺโณในพระบาลีนั้น ตรัสไว้โดยลำดับต่อเนื่อง[ที่เป็นสมมุติ-บัญญัติ]”

๕๖. อถ วา ติกฺขณฺณ กมฺมํ จิตฺตมตฺตทุทฺทกฺขณฺณ
อุตุโฆชาตฺตโน จาเน รุปเหตุ ภาวนติ हि.

“อีกนัยหนึ่ง กรรมเป็นเหตุให้เกิดรูปในขณะทั้ง ๓

จิตเป็นเหตุให้เกิดรูปในอุปาทกขณะ

อุตุและอาหารเป็นเหตุให้เกิดรูปในจิตฺตฺธิขณฺโณของตน”

๕๗. เสยฺยสฺสชาติกฺขณฺณ กาย- ภาวตฺถวสา ตโย
ทสกา โหนติภาวิสส วินา ภาวํ ทฺเว สยฺยํ.

“ทสกะ ๓ กลุ่มตามประเภทของกายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ
พึงมีแก่สัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์มารดา ในขณะที่ปฏิสนธิ

ทสกะ ๒ กลุ่มยกเว้นภาวทสกะ พึงมีแก่ผู้ไม่มีภาวรूप”

๕๘. ตโต ปรมฺจ กมฺมคฺคิ- จิตฺตชา เต จ ปิณฺธุกา
อฏฺฐกา จ ทฺเว ปุพฺเพ วุตฺตวตฺตทุทฺทกฺขณฺณ วเท.

“ต่อจากปฏิสนธิจิตนั้น รูปกลาปทั้งหลายที่เกิดจากกรรม จิต และอุตุ
ย่อมมีได้ และรูปกลาปเหล่านั้นก็ประกอบด้วยกลาปเหมือนกัน พึงกล่าวถึง
อฏฺฐกะทั้ง ๒ กลุ่ม [อุตุชอฏฺฐกะและจิตตชอฏฺฐกะ] ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้ว”

๕๙. กาเลนาหารข โหติ จกฺขาทิสกานิ จ
จตุปจฺจยโต รูปิ สมฺปิณฺฑเฑว ปวตฺตติ.

“รูปที่เกิดจากอาหารย่อมมีในกาลอันควรและทสกะมีจักขุทสกะเป็นต้น
ย่อมมีตามลำดับ

สรุปได้ว่ารูปย่อมเป็นไปได้ตามปัจจัยทั้ง ๔ อย่างนี้”

๖๐. ตํ สตฺตฺรสจฺจิตฺตํ วินา วิณฺณตฺติลกฺขณํ
สนฺตตามรณา รูปิ ชราทิผล’มวหํ.

“รูปที่ยกเว้นวิณฺณตฺติลกฺขณรูปและลักขณรูป มี[อายุเท่ากับ]ขณะจิต ๑๗ ขณะ
ย่อมนำผลมีความแก่เป็นต้นมาให้สืบต่อกันจนถึงเวลาเสียชีวิต”

๖๑. ภงฺคา สตฺตฺรสุปฺปาเท ชายเต กมฺมชฺ น ตํ
ตทฺทฺธํ ชายเต ตสฺมา ตกฺขยา มรณํ ภเว.

“กรรมชรูปย่อมเกิดขึ้น[เป็นครั้งสุดท้าย]ในอุปาทกขณะของจิตดวงที่
๑๗ ถัดจากจุติจิต ย่อมไม่เกิดพินิจจากนั้น ดังนั้นความตายจึงมีได้ด้วยความสิ้น
ไปของกรรมชรูปนั้น [ตายเพราะสิ้นกรรม]”

๖๒. อายุกมฺมภเยสํ วา ขเยน มรณํ ภเว
อุปฺกกเมน วา เกสณ- จฺปจฺเจทกกมฺมฺนา.

“ความตายย่อมมีได้เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ]ความสิ้นไปของอายุ
กรรม หรือทั้งสองอย่าง หรือเพราะความพยายามที่เป็นกรรมัตตรอนของบุคคล
บางคนก็ได้ [ตายเพราะกรรมเข้าไปัตตรอน]”

๖๓. โอปปาติกาวิสส ทสกา สตุต กมฺมชา

กาเม อาโท ภวนฺตคฺคิ- ชาหิ ปุพฺเพว ญฺยเต.

“ทสกะ ๗ กลุ่มที่เป็นกรรมรูป [จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ] ย่อมมีแก่เหล่าสัตว์ผู้เป็น โอปปาติกะในกามภูมิ ในขณะที่ปฏิสนธิ

อุตฺตรูปเป็นต้นย่อมมีเหมือนในคาตาก่อน [คาถา ๕๙]”

๖๔. อาทิกปฺปนรานญจ อปาเย อนฺนรทฺส จ

พริรทฺสาปิ อาโท ณ ปุพฺเพเวตรชา สียุ.

“ทสกกลาปที่เกิดจากกรรม ๖ กลุ่มแรก ย่อมมีแก่คนต้นกับ ผู้ที่ดาบอด และผู้ที่หุนวกในอบายภูมิ ในขณะที่ปฏิสนธิ

ทสกกลาปที่เกิดจากปัจจัยอื่น [จิต อุตุ และอาหาร] พึงมีเหมือนใน ข้อความก่อน”

[คนต้นกับมีทสกกลาป ๖ กลุ่มในขณะที่ปฏิสนธิ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ โดยไม่มีภาวทสกะ

ผู้ที่ดาบอดในอบายภูมิ มีทสกกลาปในขณะที่ปฏิสนธิ ๖ กลุ่ม ยกเว้นจักขุทสกะ

ผู้ที่หุนวกในอบายภูมิ มีทสกกลาป ๖ กลุ่มในขณะที่ปฏิสนธิ ยกเว้นโสตทสกะ]

๖๕. ตตฺถเณนฺธพริรทฺสส ปณฺจ โหนฺติ อภาวิโน

ยุตฺติยา อิธ วิณฺเณยฺยา ปณฺจ วา จตฺโรปี วา.

“ผู้ที่ไม่มีภาวรูป [สัตว์นรก และนิชฌามัตถนิกเปรต] ในอบายภูมิ ซึ่ง

ตาบอดหรือหูหนวก มีทสกกลาป ๕ กลุ่ม

ในข้อนี้ พึงทราบว่ามี ๕ กลุ่มก็มี มี ๔ กลุ่มก็มี [ผู้ที่ทั้งตาบอดทั้งหูหนวก] ตามสมควร”

[ผู้ที่ไม่มีภาวะรูปและตาบอดในอบายภูมิ มีทสกกลาป ๕ กลุ่มในขณะปฏิสนธิ คือ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ

ผู้ที่ไม่มีภาวะรูปและหูหนวกในอบายภูมิ มีทสกกลาป ๕ กลุ่มในขณะปฏิสนธิ คือ จักขุทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ

ผู้ที่ไม่มีภาวะรูป ทั้งตาบอดและหูหนวกในอบายภูมิ มีทสกกลาป ๔ กลุ่มในขณะปฏิสนธิ คือ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ]

๖๖. จกฺขาติตฺตยหีนสฺส จตุโรว ภวนฺติ หิ
วุตฺตํ อุปปริกฺขิตฺวา คເຫດພຸ ວິຊານຕາ.

“คำที่กล่าวว่า “โอปปาติกะ[ในทศคติภูมิ]ผู้ไม่มีจักขุทสกะเป็นต้น ๓ กลุ่ม [จักขุทสกะ โสตทสกะ และภาวทสกะ] มีทสกะ ๔ กลุ่มเท่านั้น [ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะในขณะปฏิสนธิ]” บัณฑิตพึงพิจารณาแล้วจึงเชื่อ”

[คัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรม (เล่ม ๓ หน้า ๓๕๓) กล่าวว่า โอปปาติกะในทศคติภูมิมีทสกะอย่างมากได้ ๔ กลุ่ม คือ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะในขณะปฏิสนธิ โดยอาจไม่มีทสกะ ๓ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ และภาวทสกะโดยเหตุที่ข้อความข้างต้นไม่พบในพระบาลีคัมภีร์นี้จึงกล่าวว่าบัณฑิตพึงพิจารณา

แล้วจึงเชื่อ (ดู ปรมัตถทีปนี หน้า ๕๙๙)]

๖๗. รูปะ ชีวิตนุกกณจ จกฺขาทิสตฺตกตฺตยํ
 ปณจ น อุตฺตจิตฺเตหิ ปณจ นาสณฺณินํ ภเว.

“ในรูปภูมิ รูปกลาปคือ ชีวิตนุกะ และสัตตกะ ๓ กลุ่มมีจักขุสัตตกะ เป็นต้น [เกิดจากกรรมในปฏิสนธิกาล] รูปกลาป ๕ และ ๖ เกิดจากจิตและอุตฺต [ในปวัตติกาล]

ในอัสสนุสัตว์ภูมิ มีรูปกลาป ๖ [ในปฏิสนธิกาล] และ ๕ [ในปวัตติกาล]”

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ข้อ ๕๘) แสดงถึงชีวิตนวกะ และนวกะ ๓ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ และวัตถุทสกะ ในขณะปฏิสนธิ แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงชีวิตนุกะ (กลุ่มรูป ๖ อย่างที่มีชีวิตรูปเป็นประธาน) และจักขุสัตตกะ (กลุ่มรูป ๗ อย่างที่มีจักขุเป็นประธาน) พร้อมทั้งโสตสัตตกะ และวัตถุสัตตกะ โดยไม่ถือเอากลิ่น รส และโอชา โดยคล้อยตามมติของคัมภีร์มูลฎีกาซึ่งเห็นว่า พรหมไม่กินอาหารทิพย์เหมือนเทวดา แต่มีความปิติโสมนัสในทานเป็นอาหาร จึงปฏิเสธกลิ่น รส และโอชา เพราะไม่มีหน้าที่ของกลิ่นเหล่านั้นในรูปพรหม

ในรูปภูมิ รูปกลาป ๔ กลุ่มเกิดจากกรรมในปฏิสนธิกาล คือ ชีวิตนุกะ จักขุสัตตกะ โสตสัตตกะ วัตถุสัตตกะ

รูปกลาป ๕ เกิดจากจิตและอุตฺตในปวัตติกาล คือ จิตตชปัณฺณกะ และอุตฺตชปัณฺณกะ ที่เกิดจำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรก หรือจำเดิมแต่ฐิตินะของปฏิสนธิจิต (ปัณฺณกะ

คือ รูป ๕ อย่างอันได้แก่มหาภูตรูป ๔ และวิณณะ)

รูปกาลป ๖ เกิดจากจิตและอุตุในปวัตติกาล คือ จิตตขสัททณักกะ และอุตุขสัททณักกะ ซึ่งเกิดขึ้นในขณะมีเสียงที่เกิดจากจิตหรืออุตุ

ในอสัญญสตร์ภูมิ รูปกาลป ๖ เกิดในปฏิสนธิกาล คือ ชีวิตณักกะ มีกรรมเป็นสมุฏฐานในขณะแห่งปฏิสนธิจิต

รูปกาลป ๕ เกิดในปวัตติกาล คือ ปัญจะ ซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐาน]

๖๘. ปญจธาตฺวาทีนียมา ปาเจ คนฺธโรโสชนํ
 อนุปฺปตฺติ ตตฺถ ภูตานิ อโฆฏฺฐพฺพปวตฺติเน

“ในพระบาลี ความเกิดขึ้นของกลิ่น รส และโอชาย่อมไม่มีในรูปภูมินั้น เพราะได้กำหนดธาตุ ๕ อย่างแรก [จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมธาตุ] ทั้งมหาภูตรูปที่ไม่มีสภาวะกระทบก็ไม่เกิดขึ้นในรูปภูมิ”

[คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๙-๑๒๐) อ้างอิงข้อความจากพระบาลีในธัมมททยวิวัจค์ว่า

รูปธาตฺยา อุปฺปตฺติกุชเณ กตมานิ ปญฺจายตฺตานิ ปาตุภวณฺติ. จกฺขายตฺนํ รูปายตฺนํ โสตายตฺนํ มนํายตฺนํ ธมฺมํายตฺนํ. รูปธาตฺยา อุปฺปตฺติกุชเณ อิมานิ ปญฺจายตฺตานิ ปาตุภวณฺติ.

รูปธาตฺยา อุปฺปตฺติกุชเณ กตมานิ ปญฺจ ธาตฺโย ปาตุภวณฺติ. จกฺขุธาตฺยํ รูปธาตฺยํ โสตธาตฺยํ มโนวิญญาณธาตฺยํ ธมฺมธาตฺยํ. รูปธาตฺยา อุปฺปตฺติกุชเณ อิมานิ ปญฺจ ธาตฺโย

ปาตุภวานติ.

รูปธาตุยา อุปปตติภฺขณ กตเม ตโย อาหารา ปาตุภวานติ. ผสฺสหาโร มโน-
สญฺเจตนาหาโร วิญญาณาหาโร. รูปธาตุยา อุปปตติภฺขณ อิมะ ตโย อาหารา ปาตุ-
ภวานติ. (อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๑๖.๕๐๙-๑๐)

“อายตนะ ๕ อย่างไหนย่อมปรากฏในขณะที่ปฐิสฺสนิในรูปภุมิ อายตนะ ๕ อย่าง
เหล่านี้ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ มนายตนะ และธรรมาตนะ ย่อมปรากฏ
ในขณะที่ปฐิสฺสนิในรูปภุมิ

ธาตุ ๕ อย่างไหนย่อมปรากฏในขณะที่ปฐิสฺสนิในรูปภุมิ ธาตุ ๕ อย่างเหล่านี้
คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ มนธาตุ และธรรมาธาตุ ย่อมปรากฏในขณะที่ปฐิสฺสนิใน
รูปภุมิ

อาหาร ๓ อย่างไหนย่อมปรากฏในขณะที่ปฐิสฺสนิในรูปภุมิ อาหาร ๓ อย่าง
เหล่านี้ คือ ผสฺสอาหาร (อาหารคือผสฺส) มโนสฺสญฺเจตนาหาร (อาหารคือเจตนา) และ
วิญญาณาหาร (อาหารคือจิต) ย่อมปรากฏในขณะที่ปฐิสฺสนิในรูปภุมิ”

ในพระบาลีข้างต้นกล่าวถึงอายตนะหรือธาตุ ๕ คือ จักขุ โสตะ รูปะ มนะ และ
ธรรมะ มิได้กล่าวถึงขามะ ชิวหา และกายะ ทั้งการกล่าวถึงอาหาร ๓ ยกเว้นกพพี-
การาหารก็แสดงว่าขามะเป็นต้นนั้นย่อมไม่มีในรูปภุมิ นอกจากนั้น พระพุทธองค์ก็ได้
ตรัสถึงกลิ่น รส และโอชา ซึ่งเป็นอวิณโปกะรูปที่ควรจะมีได้ในขณะปฐิสฺสนิเหมือนรูปอื่น
ดังนั้น คัมภีร์มูลฎีกาจึงเห็นว่ากลิ่น รส และโอชาไม่ควรมีแก่รูปพรหมในขณะที่ปฐิสฺสนิ]

๖๙. ๑๓. ๑๓. ๑๓. ๑๓. ๑๓.

นตฺถิ ธาตุวาทิกิจฺจโต

อณฺณ คณฺธาทีนํ เตสํ

ตฺถกิจฺเจ โนปลทฺธิโต.

เสียงที่พรหมทราบได้ ข้อนี้เป็นมติของคัมภีร์นี้]

๗๑. อิจจิตตพฺพมิเมกนฺต- เมว ปาจาวิโรธโต

อถ วา เตหิ วิณฺเณยฺย ทสํ นวภูจกั.

“ข้อที่กล่าวมานี้พึงปรารถนาโดยแท้ เพราะไม่ผิดจากพระบาลี
อีกนัยหนึ่ง ทสกะ นวกะ และอัฐฐกะ พึงทราบด้วยกลิ่น รส และโอชา
เหล่านั้น”

[คัมภีร์นี้เห็นด้วยกับมติของคัมภีร์มูลฎีกาที่ยกพระบาลีมาอ้างอิงไว้ ดังที่ได้
กล่าวไว้แล้วในคาถา ๖๘ อย่างไรก็ตาม อาจารย์ทั้งหลายกล่าวตามมติของพระอรธ-
กถาจารย์ว่า มหาภูตรูปมีผลโดยตรงคือก่อให้เกิดรูปและอุปถัมภ์รูปที่เกิดขึ้นแล้ว ทั้งมีผล
โดยอ้อมคือกลิ่น รส และโอชา เมื่อมีมหาภูตรูปก็ต้องมีกลิ่นที่เป็นผลสืบเนื่องอย่างแน่นอน
เหมือนเมื่อมีไฟก็ต้องมีผลสืบเนื่องคือสี แสงสว่าง กลิ่น หรือควัน ไม่ว่าบุคคลจะต้องการ
หรือไม่ สิ่งเหล่านั้นก็ต้องมีแน่นอน]

๗๒. สพฺพํ กามภเว รุปํ รูปเ เอกุณวีสติ

อสนฺณินํ ทส คณฺธ- รโสชาหิ จ พฺรหฺมณํ

“ในกามภูมิมิรูปทั้งหมด ๒๗ ในรูปภูมิมิรูป ๑๙ พร้อมด้วยกลิ่น รส
และโอชา อัสัญญัสถ์พรหมมีรูป ๑๐”

[รูป ๒๗ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ อูปาทายรูป ๒๓

รูป ๑๙ อย่าง คือ รูป ๒๗ ที่ยกเว้นขมานะ ขิวหา กายะ ภาวรูป ๒ กลิ่น รส
และโอชา

รูป ๑๐ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ วัณณะ (สี) ปริจเฉทรูป ซีวิตินทรีย์ชาติ
ขรรตา และอนิจจตา]

อิติ สัจจสังเขป รูปสังเขป นาม

ปจโม ปริจเฉโท.

จบปริจเฉทแรกชื่อว่า รูปสังเขป ในคัมภีร์สัจจสังเขป

ปริจเฉทที่ ๒

ชั้นรัตตยสังคหะ

(ประมวลชั้นที่ ๓)

เวทนาชั้นที่

๗๓. เวทนานุกาโว เตธา สุขทุกข'มุเปกขยา
อัญญานัญญานุกาวัน- มชฺฌมานุกาवलกขณา.

“เวทนา คือ สภาวะอันเสวยอารมณ์ มี ๓ อย่าง ได้แก่ สุขเวทนา ทุกข-
เวทนา และอุเบกขาเวทนา

สุขเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนา
ทุกขเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา
อุเบกขาเวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์กลางๆ”

๗๔. กายิกิ มานสํ ทุกขํ สุขोเปกขา จ เวทนา
เอกํ มานส'เมเวติ ปญฺจอินทฺริยเภทโต.

“เวทนามี ๕ โดยประเภทแห่งอินทรีย์ คือ สุขทางกาย (สุขินทรีย์)
ทุกข์ทางกาย (ทุกขินทรีย์) สุขทางใจ (โสมนัสสินทรีย์) ทุกข์ทางใจ (โทมนัส-
สินทรีย์)และอุเบกขาเวทนาทางใจอย่างเดียว (อุเปกขินทรีย์)”

สัญญาชั้นที่

๗๕. ยถา ตถา วา สยฺยณาณํ สยฺยณา สตินิพฺพนํ
ฉธา ฉทฺวารสมฺภุต- ผสฺสชานํ วเสน สา.

“สัญญา คือ ความหมายรู้ด้วยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง สัญญานั้น เป็นเครื่องผูกสติ มี ๖ อย่างโดยจำแนกเป็นความรู้ผัสสะที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖”

สังขารชั้นร

๗๖. สงฺขารรา เจตนา ผสฺโส	มณฺการายุ สณฺจิติ
ตกโก จาโร จ วายาโม	ปีติ ฉนฺโทธิโมกฺขโก.
๗๗. สทฺธา สติ หิริตตปฺป	จาโค เมตฺตา มติ ปุณ
มชฺฌตตฺตา จ ปสฺสทุธี	กายจิตฺตวสา ทฺเว.
๗๘. ลหฺตา มุทฺกมฺมณฺณ-	ปาคุณฺณ'มุชฺตา ตถา
ทยา มุทา มิจฺฉาวาจา	กมฺมนฺตาชีวสฺวโร.
๗๙. โลโภ โทโส จ โมโห จ	ทิกฺขุ อฺพุทฺธจฺ'เมว จ
อหิริกํ อนตตปฺป	วิจิกิฉนฺต'เมว จ.
๘๐. มาโน อิสฺสา จ มจฺเฌร	กุกฺกจฺจํ ถินมิทฺธกํ
อิตฺติ เอเตว ปณฺณาส	สงฺขารกฺขนฺธสณฺณิตา.

“สังขาร คือ สภาวะ ๕๐ อย่างอันได้แก่ เจตนา ผัสสะ มนสิการ ชีวิตินทรีย์ สมาธิ วิตก วิจาร วิริยะ ปีติ ฉันทะ อธิโมกข์ ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะจาละ (อโลภะ) เมตตา (อโทสะ) ปัญญา อุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตตา) กาย-ปััสสัทธิ จิตตปััสสัทธิ กายลหฺตา จิตตลหฺตา กายมุทฺตา จิตตมุทฺตา กาย-กัมมัณฺณตฺตา จิตตกัมมัณฺณตฺตา กายปาคุณฺณตฺตา จิตตปาคุณฺณตฺตา กายชุกฺตา จิตต-

ชุกตา กรุณา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ โลกะ โทสะ
โมหะ ทิฏฐิ อุทัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ วิจิกิจจา มานะ อิสสา มัจฉริยะ
กุกกุจะ ถีนะ และมีทระ เหล่านี้จัดเข้าในสังขารชั้นนี้”

๘๑. พยาปาโร เจตนา ผสุโส ผุสนํ สรณํ ตเหี
 มนกกาโร ปาลนายุ สมาธิ อวิสารตา.

“เจตนา คือ ความขวนขวาย
ผัสสะ คือ ความกระทบ
มนสิการ คือ ความใส่ใจในอารมณ์
ชีวิตินทรีย์ คือ การรักษา[สัมปยุตตธรรม]
สมาธิ คือ ความตั้งมั่นไม่ซัดส่าย”

๘๒. อาโรปนานุมชชฎา ตกุกจารา ปนีหนา
 วิริยํ ปีนนา ปิติ จนุโท ตุ กตตุกามาตา.

“วิตก คือ การนำจิตเข้าไปในอารมณ์
วิจาร คือ การเคล้าคลึงอารมณ์
วิริยะ คือ ความกระตือรือร้น
ปิติ คือ ความอึดใจ
จันทะ คือ ความปรารถนาเพื่อกระทำ”

๘๓. อธิโมกโข นิจฺจนโย สทฺธา ปสาโท สรณํ สติ
 หิริ ปาปชฺคฺจฺจา หิ โอตฺตปฺปิ ตสฺส ภีรฺตา.

“อธิโมกข์ คือ การตัดสิน[อารมณ์]

ศรัทธา คือ ความเชื่อมั่นเลื่อมใส

สติ คือ ความระลึกได้

หิริ คือ ความละอายบาป

โอตตปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อ[ผลของ]บาป”

๘๔. อลคโค จ อจณฺทิกุกํ จาโค เมตฺตา มติ ปน

ยาถาวโพโธ มชฺฌตฺตํ สมวาหิตลฺกขณํ

“จาคะ (อโลภะ) คือ ความไม่ผูกพัน

เมตตา (อโทสะ) คือ ความไม่ดูร้าย

ปัญญา คือ ความหยั่งรู้ตามความเป็นจริง

ตัตรมฺชฌตฺตา มีลักษณะควบคุมให้[สัมปยุตตธรรม]ดำเนินไปอย่าง
สม่ำเสมอ”

๘๕. ฉ ยุกาณิ กายจิตฺต- ทรรคาวถทฺธตา-

อกมฺมณฺณตฺตเคลณฺณ- กุฏฺฐิลานํ วิโนทนา.

“ธรรม ๖ คู่[มีกายปัสนัทธิเป็นต้น] เป็นเครื่องบำบัดความเร่าร้อน
ความหนัก ความกระด้าง ความไม่เหมาะสมในกิริยา ความไม่คล่องแคล่ว และ
ความคดของกายกับจิต”

๘๖. ตานุทฺธตาทิณาทิ- ทิฏฺฐาทินํ ยถากุมํ

เสสกาทิสทฺธาติ- มายาทินํ วิปฺกฺชิโน.

“เจตสิก ๖ คู่เหล่านั้นตรงกันข้ามกับความฟุ้งซ่าน, ความหดหู่เชิงซึม,
ทิฎฐิ, กามฉันทะ, ความไม่เชื่อ และมารยาเป็นต้น”

๘๘. อหิริก'มลชชตฺตํ อนตฺตป'ปมตาสตา
 สํสโย วิจิกิจฺฉา หิ มาโน อุนฺหนติลกฺขณเ.

“อหิริกะ คือ ความไม่ละอายต่อบาป
 อนตตปปะ คือ ความไม่เกรงกลัวต่อ[ผลของ]บาป
 วิจิกิจฉา คือ ความสงสัย
 มานะ คือ สภาวะที่มีลักษณะถือตัว”

๘๙. ปรสฺสกสมฺปตฺตินํ อุตฺตยา จ นิคุหนา
 อีสฺสามจฺเณรกา ตาโป กตาทสฺส สฺโจะนา.

“อิสสา คือ ความริษยาสมบัติของผู้อื่น
 มัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ชุกซ่อนสมบัติของตน
 กุกุกุจะ คือ ความเดือดร้อนในบาปที่ทำไว้และบุญที่ยังมิได้กระทำ”

๙๐. ถินํ จิตฺตสฺส สงฺโกจฺโจะ อกมฺมฉยตฺตตา ปน
 มิทฺธ'มิจฺเจว'เมเตสํ ลกฺขณญจ นเย พุโร.

“ถีนะ คือ ความหดหู่แห่งจิต
 มิทระ คือ ความไม่เหมาะสมในกิริยาของจิต
 บัณฑิตพึงกำหนดลักษณะของสังขารเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้”

จำแนกสังขารชั้นเป็นเจตสิก

๙๑. เวทนาทิสมาธนา สตฺต สพุพคสณฺณิตา
 ตกฺกาทอิธโมกฺขนตา จ ปกิณฺณกนามกา.

“เจตสิก [๕ ดวงรวมกับเวทนาและสัญญาเป็น] ๗ ดวงมีเวทนาเป็นต้น มีสมาธิอยู่ท้าย พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าเกิดขึ้นในจิตทั้งหมด [คือประกอบได้ในจิตทุกดวง] ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก]

เจตสิก ๖ ดวงมีวิตกเป็นต้น มีอิโมกข์อยู่ท้าย ชื่อว่า ปกิณณกเจตสิก”

๔๓. สหุทธาโย วิรมนฺตา อรณา ปญฺจวิสติ

โลภาทิมิทฺถกนฺตานิ สรณานิ จตฺตทส.

“เจตสิก ๒๕ ดวง มีศรัทธาเป็นต้น มีวิรติอยู่ท้าย ชื่อว่า โสภณเจตสิก
เจตสิก ๑๔ ดวง มีโลภะเป็นต้น มีมิทระอยู่ท้าย ชื่อว่า อกุศลเจตสิก”

๔๔. อีสสามจฺเณรกกุกฺกจ- โทสา กาเม ทยา มุทา

กาเม รุเป จ เสสา จ- จตฺตาลีส ติธาตฺธา.

“อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ และโทสะ ย่อมเกิดในกามภูมิอย่างเดียว
กรุณาและมุทิตา ย่อมเกิดในกามภูมิและรูปภูมิ
เจตสิกที่เหลือ ๔๖ ดวง ย่อมเกิดในภูมิทั้ง ๓”

๔๕. ฉนฺทนิจฺฉยมชฺฌตฺต- มนกการา สอุทฺธา

ทยาที ปญฺจ มานาที ฉ เยวาปน โสฬส.

“เจตสิก ๑๖ ดวง คือ ฉันทะ อิโมกข์ อุเบกขา มนสิการ อุทัจจะ
และเจตสิก ๕ ดวงมีกรุณาเป็นต้น พร้อมด้วยเจตสิก ๖ ดวงมีมานะเป็นต้นชื่อ
ว่า เยวาปนกเจตสิก”

[คำว่า “เยวาปนกะ” แปลตามศัพท์ว่า เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง เยวาปนกเจตสิก

นี้เป็นเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าเป็นเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น]

๙๖. ฉนฺทาที ปญฺจ นียตา ตตฺถเภาทส เนตรา
อหิริก'มโนตตปฺป โลกนาสนกํ ทวยํ.

“ในเยวาปนกเจตสิกเหล่านั้น เยวาปนกเจตสิกแน่นอนมี ๕ ดวง คือ ฉันทะ เป็นต้น [ฉันทะ อธิโมกข์ อุเบกขา มนสิการ และอุทฺธัจจะ]

เยวาปนกเจตสิกไม่แน่นอนมี ๑๑ ดวงนอกจากนี้ไกรธนา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ มานะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ และมิทระ]

เจตสิก ๒ ดวง คือ อหิริกะและอโนตตปปะ เป็นเครื่องยังโลกให้พินาศ”

เจตสิกแต่ละอย่างมีชื่อต่างกันตามสภาวะ

๙๗. เอเต เทว โมหุทฺธจฺจาติ จตฺตารอ ปาปสพฺพคา
โลกปาลทฺกํ วุตฺตํ หิริโธตตปฺปนามกํ.

“เจตสิก ๔ ดวง คือ อหิริกะและอโนตตปปะทั้งสอง โมหะ และอุทฺธัจจะ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดในอกุศลจิตทั้งหมด)

เจตสิก ๒ ดวงซึ่งชื่อว่า หิริ และโธตตปปะ พระผู้มีพระภาคตรัสชื่อว่า โลกปาลธรรม (ธรรมคุ้มครองโลก)”

๙๘. อารมฺมณฺฐปนิชฺฌานา ฌานนฺคา ตกฺกจารกา
ปีติ เอกคฺคตา เจติ สตฺต วิตฺติตฺตเยน เว.

[เจตสิกที่เป็นอินทรีย์มี ๑๔ ดวง คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์สมาธิ-
 ทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ชีวิติน-
 ทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอุเปกขินทรีย์]

๑๐๑. มนรุปินฺหุริเยเหเต สพุเพ อินฺหุริยนามกา
 พาวีสติ ภาวนตายุ- ทวยํ กเตวากสงคหํ.

“ธรรมทั้งหมดที่ชื่อว่า อินทรีย์ ๑๔ อย่างนี้ กับมโนมยอินทรีย์ และอินทรีย์
 ที่เป็นรูป [จักขุนทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์
 และปริสินทรีย์] รวมเป็นอินทรีย์ ๒๒ โดยรวมชีวิตินทรีย์ ๒ อย่าง [รูป-
 ชีวิตินทรีย์ และนามชีวิตินทรีย์] เข้าด้วยกัน”

[อินทรีย์มี ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์
 อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ มโนมยอินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
 โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์
 อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์]

๑๐๒. ทิกฺขุจี้เหกคฺคตาตกฺก- สตีวิริติโย ปถา
 อฏฺฐ นยฺยานโต อาทิ- จตุโร ภิตฺวาน ทฺวาทส.

“เจตสิก ๘ ดวง คือ ทิกฺขุจี้ วิริยะ เอกคคตา วิตก สติ และวิริตี ๓
 ชื่อว่า องค์แห่งมรรค (มคคังคะ) เพราะพาไป[สู่สุคติหรือทุกคติ] เมื่อจำแนก ๔
 ข้อแรก[ออกเป็นสองอย่าง]แล้วก็รวมเป็นองค์แห่งมรรค ๑๒”

[องค์แห่งมรรคมี ๑๒ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมา-

กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ
มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ

ทิฏฐิ แยกเป็น สัมมาทิฏฐิ (ปัญญา) และมิจฉาทิฏฐิ วิริยะ แยกเป็น สัมมา-
วายามะ และมิจฉาวายามะ เอกัคคตา แยกเป็น สัมมาสมาธิ และมิจฉาสมาธิ ส่วนวิตก
แยกเป็น สัมมาสังกัปปะ และมิจฉาสังกัปปะ]

๑๐๓. ผสฺโส จ เจตนา เจว เทวเวตฺถาหารณตฺตโต
อาหารา มนโวชาหิ ภวนฺติ จตุโรธวา.

“ในสังขารชั้นนี้ เจตสิก ๒ ดวง คือ ผัสสะ และเจตนา ชื่อว่า อาหาร
เพราะเป็นสภาพนำผลมาให้ อีกนัยหนึ่ง อาหารมี ๔ พร้อมทั้งวิญญาณและ
โอชา”

[อาหารมี ๒ คือ ผัสสะ และเจตนา อีกนัยหนึ่ง อาหารมี ๔ คือ กพพีการา-
หาร ผัสสอาหารที่สอง มโนสัณฺเจตนาหารที่สาม และวิญญาณาหารที่สี่]

๑๐๔. เหตุ มุลฺลจฺโต ปาเป โลภาทิตฺตยํมีริตํ
กุสลาพฺยาเกต จาปิ อโลภาทิตฺตยํ ตถา.

“โลภะเป็นต้น ๓ ดวง พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นเหตุของความชั่ว
เพราะเป็นรากเหง้า[ของอกุศล]

นอกจากนี้ เจตสิก ๓ ดวงมีโลภะเป็นต้น ตรัสว่าเป็นเหตุของกุศล
และอัพยากฤต เพราะเป็นรากเหง้า[ของกุศลและอัพยากฤต]”

๑๐๕. ทิฏฺฐิโลกทฺฐา กมฺม- ปถาปายสฺส มคฺคโต
ตพฺพิปกฺขา สุกฺคิยา ตโยติ ฉ ปถีริตา.

“เจตสิก ๖ ดวงชื่อว่า กรรมบถ คือ เจตสิก ๓ ดวงอันได้แก่ โลภะ โทสะ และมิจฉาทิฏฐิ เป็นอกุศลกรรมบถเพราะเป็นทางแห่งอบาย
เจตสิกที่ตรงกันข้ามอันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และสัมมาทิฏฐิ เป็น
กุศลกรรมบถ เพราะเป็นทางแห่งสุคติ”

๑๐๖. ปสสทุธาติยูกานิ ฉ วคฺคตฺตา ยุกฺพานิ ตู
อุปการา สติ ธี จ พหุุปการภาวโต.

“เจตสิก ๖ ดวงที่เป็นคู่กันอันมีปัสสัทธิเป็นต้น ชื่อว่า ยุคฺลเจตสิก (เจตสิก
คู่) เพราะรวมเป็นกลุ่มคู่กัน
สติและสัมปชัญญะ ชื่อว่า อุปการเจตสิก (เจตสิกเกื้อหนุน) เพราะมี
อุปการะมาก[แก้สมณะและวิปัสสนา]”

๑๐๗. โอฆาหรณโต โยคา โยชเนนาภวคฺคโต
สวเนนาสวา ทิฏฺฐิ- โมเหเชตฺถ ทุธา ลุโก.

“โลภะ ทิฏฐิ และโมหะ ชื่อว่า โอฆะ (กิเลสเหมือนห้วงน้ำ) เพราะท่วม
ทับหมู่สัตว์, ชื่อว่า โยคะ (เครื่องประกอบเหล่าสัตว์เข้าในวิญญู) เพราะประกอบ
หมู่สัตว์ไว้จนถึงภวัคคภูมิ และชื่อว่า อาสวะ (กิเลสไหลออกจากทวาร ๖) เพราะ
ไหลไปจนถึงภวัคคภูมิ

ในบรรดาเจตสิกเหล่านี้ โลภะจำแนกออกเป็น ๒ อย่าง [กาโมฆะ และ
ภโวฆะ]”

[โอฆะ มี ๔ อย่างคือ กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏฺฐิโฆชะ และอวิชโฆชะ

โยคะ มี ๔ อย่างคือ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชาโยคะ

อาสวะ มี ๔ อย่าง คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชาสวะ]

๑๐๘. ทพฺพคฺคาเหณ ทิฏฺฐเจชา อฺปาทานํ ติธา ตหี

ทิฏฺฐิ โทเสน เต คณฺหา คณฺโถติ ทิฏฺฐิห ทฺวิธา.

“ทิฏฐิ และโลภะ ชื่อว่า อูปาทาน (เครื่องยึดมั่น) เพราะเป็นสภาพยึดมั่น
ทิฏฐิ ในอูปาทานจำแนกเป็น ๓ อย่าง [ทิฏฐูปาทาน สลัปปตูปาทาน และอัตต-
วาตูปาทาน]

โลภะ โทสะ และทิฏฐิ ชื่อว่า คันถะ (เครื่องร้อยรัด) เพราะรัดรั้งหมู่
สัตว์ไว้ ทิฏฐิในคันถะจำแนกเป็น ๒ [สลัปปตปราคาสและอิทังสัจจาภินิเวสะ]”

[อูปาทาน มี ๔ อย่างคือ กามูปาทาน ทิฏฐูปาทาน สลัปปตูปาทาน และอัตต-
วาตูปาทาน

คันถะมี ๔ อย่าง คือ เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออภิขมา เครื่องร้อยรัดหมู่
รูปนามคือพยาบาท เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคือสลัปปตปราคาส (ความยึดมั่นศีลพรต
นอกพระพุทธศาสนา) และเครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออิทังสัจจาภินิเวสะ (ความเชื่อถือว่า
ความเห็นผิดนี้ถูกต้อง)]

๑๐๙. ปญฺจาวรณโต กาม- กงฺขาโทสฺสทฺธวํ ตโป

ถินมิทฺถญฺจ โมเหณ ฉ วา นีวรณานิธ.

“เจตสิก ๕ ดวง คือ โลภะ โทสะ อูหรัจจกุกุกุจะ ถีนมิทระ และ
วิกิกิจฉา ชื่อว่า นีวรณ (เครื่องปิดกั้นกุศล) หรือพร้อมทั้งโมหะ เป็น ๖ ก็ชื่อว่า
นีวรณ เพราะเป็นเครื่องกัน”

[นิเวศน์ มี ๕ อย่าง คือ

๑. กามฉันทนิเวศน์	ความปรารถนาพอใจ คือ โลภะ
๒. พยาบาทนิเวศน์	ความปองร้าย คือ โทสะ
๓. ถีนมิทธนิเวศน์	ความง่วงเหงาหาวนอน คือ อุทธัจจกุกกุกจะ
๔. อุทธัจจกุกกุกจนิเวศน์	ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ คือ ถีนมิทธะ
๕. วิจิกิขณนิเวศน์	ความสงสัย คือ วิจิกิขณา

อีกนัยหนึ่ง นิเวศมี ๖ อย่างโดยรวมอวิชชานิเวศไว้อีกด้วย]

๑๑๐. กตฺวา ตาปฺพุทฺธวํ เอกํ ธิณมิตฺตญฺจ วุจฺจติ
กิจจสฺสหาโรตฺ เจว วิปกขสฺส จ เสสโต.

“ในหมวดนิวรรณ์นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสรวมอุทัจจะกับกุกกุจะ และ
ถึะกับมิทระไว้เป็นข้อเดียวกัน ทั้งนี้เพราะมีหน้าที่ เหตุปัจจัย และปฏิบัติ
เหมือนกัน”

๑๑๑. วิทยุชุมชนทิวทัศน์- กงขำฉิมุณณ์ดี ทส
โลกนาสยเคนเต กิลสา จิตตเกสโต.

“เจตสิก ๑๐ ดวงนี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิกิจจนา ถีนะ และอุทธัจจะ พร้อมทั้งเจตสิกคู่หนึ่งที่ยังโลกให้พินาศ [อหิริกะ และอโนตตปปะ] ชื่อว่า กิเลส (เครื่องเร่าร้อน) เพราะเป็นสภาพเร่าร้อนแห่งจิต”

[กิลเลสมี ๑๐ อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ
อุทธัจจะ อหิริกะ และอนตตัปปะ]

๑๑๒. โลกโทสมุหมาน- ญาณกิจขิณสมจฺจนรา
 สโยชนานิ ญาณเจชา ภิตฺวา พนฺธนโต ทฺธา.

“เจตสิกเหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ญาณ วิจิกจนา อิสสา และมัจฉริยะ ชื่อว่า สังโยชน (เครื่องผูก) โดยจำแนกญาณ และโลภะออกเป็น ๒ [กามราคสังโยชน และภวราคสังโยชน, ญาณสังโยชน และสัลลพตปราคาสังโยชน] เพราะเป็นสภาวะผูกมัด”

[สังโยชน ๑๐ ในพระอภิธรรม คือ กามราคสังโยชน ภวราคสังโยชน ปฏิกมสังโยชน มานสังโยชน ญาณสังโยชน สัลลพตปราคาสังโยชน วิจิกจนาสังโยชน อิสสาสังโยชน มัจฉริยะสังโยชน และอวิชชาสังโยชน]

๑๑๓. ตานิ โมหุทฺธวฺมาน- กงฺขาโทเสชญาณฺจิโย
 ทฺธา ญาณฺจิ ติธา โลภํ ภิตฺวา สุตฺเต ทสฺสีริตา.

“สังโยชนเหล่านั้น คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะญาณ วิจิกจนา และอุทัจจะ ตรัสไว้เป็น ๑๐ ในพระสูตร โดยจำแนกญาณเป็น ๒ [ญาณสังโยชน และสัลลพตปราคาสังโยชน] โลภะเป็น ๓ [กามราคสังโยชน รูปราคสังโยชน และอรูปราคสังโยชน]”

[สังโยชน ๑๐ ในพระสูตร คือ กามราคสังโยชน รูปราคสังโยชน อรูปราคสังโยชน ปฏิกมสังโยชน มานสังโยชน ญาณสังโยชน สัลลพตปราคาสังโยชน วิจิกจนาสังโยชน อุทัจจะสังโยชน และอวิชชาสังโยชน]

๑๑๔. ญาณฺจิโลกมุหมาน- โทสกงฺขา ตีหิ ทฺธา
 กตฺวา โลกมิเม สดฺตา- นฺสยา สมฺทีริตา.

๑๑๕. ทิฏฐิ เอว ปรามาโส เมยโย เอว สมาสโต
 อตุโก สงฺขารกฺขนฺธสฺส วุตฺโต วุตฺตานุสฺสารโต.

“เจตสิกเหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา ชื่อว่า อนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต) โดยจำแนกโลภะในเจตสิกดังกล่าวออกเป็น ๒ [กามราคานุสัย และภวราคานุสัย]

ทิฏฐินั้นแหละเป็นตัวยึดมั่น

เนื้อความของสังขารชั้นที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วโดยคล้อยตามพระพุทธรักษา บัณฑิตพึงทราบโดยย่อ ด้วยประการฉะนี้”

[อนุสัย มี ๗ อย่าง คือ กามราคานุสัย ภวราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และอวิชชานุสัย]

อิติ สจฺจสงฺเขเป ขนฺธตฺตยสงฺเขโป นาม
 ทฺติโย ปรีจเณโท.

จบปรีจเนที่ ๒ ชื่อว่า ขันธตตยสังคหะ ในคัมภีร์สังขสัจจะ

จิตตปวัตติปริทีปนะ

(แสดงความเป็นไปของจิต)

๑๑๖. จิตต์ วิสยัคคาน์ ตัง ปากาปากทโต ทูธา
 กุสลากุสลं ปุพฺพํ ปรมพฺพยากตํ มตฺ.

“จิตที่มีลักษณะรับรู้อารมณ์ มี ๒ อย่าง คือ จิตที่ให้ผล และจิตไม่ให้

จิตประเภทแรก คือ กุศลจิต และอกุศลจิต

จิตประเภทหลัง คือ อัพยาทจิต”

๑๑๗. กุสัล ตตฺถ กามาที- ภูมีโต จตุธา ลียา
อฏฺฐจ ปญฺจ จตฺตาริ จ จตฺตาริ กมฺโต กถํ.

“ในบรรดาจิตเหล่านั้น กุศลจิตมี ๔ อย่างโดยภูมิอันมีกามาวจรภูมิเป็นต้น คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต และโลกุตตรจิต ๔ ตามลำดับ ชื่อนั้นอย่างไร”

การมาตรวจกุศลจิต

๑๑๘. โสมนสฺสมตฺติยุตฺต- มสงฺขารมณกํ
สสงฺขารมณญเจกํ ตถา หีนมตฺติทวํ.

๑๑๙. ตโถเปกฺขามตฺยิตฺตํ มติหีนนฺติ อฏฺฐธา
 กามาวจรปญฺเฑตถ ภิชฺชเต เวทนาทีโธ.

“ในกุศลจิตเหล่านั้น กามาวจรกุศลจิตจำแนกตามเวทนาเป็นต้นได้ ๘ ดวง คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
 จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง”

[สังขาร คือ สิ่งชักจูง หมายถึง ความเพียรทางกายและวาจาที่บุคคลอื่น กระทำด้วยการบังคับ เชื้อเชิญ ช่มชู้ หรือบอกอุปายแนะนำไว้โดยไม่บังคับ หรือ หมายถึงการระลึกใคร่ครวญเหตุผลนั้นๆ ด้วยตนเอง

บางแห่งแปล สังขาร ว่า “การชักชวน” แต่ผู้แปลเห็นว่าคำแปลดังกล่าวไม่ครอบคลุมถึงความหมายของคำนี้ เพราะสังขารอาจเป็นการระลึกใคร่ครวญด้วยตนเอง

โดยไม่มีคนอื่นมาชักชวนก็ได้ จึงแปลทับศัพท์ไป

อนึ่ง จิตที่ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือนย่อมมีกำลังกว่าจิตที่มีสังขารกระตุ้นเตือน

๑๒๐. ทานํ สิลญจ ภาวนา ปตฺติทานนุโมทนา

เวยฺยวาจจาปจายญจ เทสนา สุติ ทิฏฺฐชฺช.

๑๒๑. เอเตเสวกมยํ หุตฺวา วตฺถุํ นิสฺสาย วา น วา

ทวารหีนาทิโยนินํ คติยาทิปปเภทวา.

“บุญกิริยาวัตร ๑๐ คือ ทาน (การให้) ศีล (การสำรวมกายวาจา) ภาวนา (การอบรมจิต) อปจายนะ (การเคารพผู้ควรเคารพ) ไวยาวัจจะ (การชวนช่วยเหลือผู้อื่น) ปตฺติทานะ (การให้ส่วนบุญ) ปตฺตานุโมทนะ (การอนุโมทนาในบุญที่ผู้อื่นได้กระทำ) ธรรมสวณะ (การฟังธรรม) ธรรมเทสนา (การแสดงธรรม) และทิฏฺฐชฺชกรรม (การทำความเห็นให้ตรง)

กามาจารกุศลจิตย่อมสำเร็จด้วยบุญกิริยาวัตรอย่างหนึ่งในข้อเหล่านี้ โดยอาศัยหทัยวัตร หรือไม่อาศัยหทัยวัตร

จิตดังกล่าวยังแบ่งออกเป็นประเภทตามทวาร[มีจักขุทวารเป็นต้น], ความทรมานเป็นต้น, กำเนิด ๔ [อณฺทชะ = เกิดในฟองไข่ ชลาพุชะ = เกิดในมดลูก สังเสทชะ = เกิดในที่ชื้นแฉะ และโอปปาติกะ] และคติ ๕ [มนุษย์ เทวคติ = เทวดา นรียคติ = นรก เปตคติ = เปต และติรัจฉานคติ = สัตว์เดียรัจฉาน] เป็นต้น”

๑๒๒. ติกาลิกปริตฺตาทิ- โคจรเสวก'มาทีย

อุเทติ กาลมุตฺตํ วา มติหีนํ วินา'มลํ.

ในปวัตติกาล ยกเว้นกามาวจรกุศลวิปากจิตที่ประกอบกับปัญญา กุศลจิตที่ไม่ประกอบกับปัญญาย่อมส่งผลอย่างนี้ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

กุศลจิตอย่างอ่อนย่อมให้ผลที่ไม่มีเหตุ ๓ นั้นเที่ยวในกาลทั้งสอง [คือ มหากุศลญาณวิปยุตตชนิดโสมกะให้ผลเป็นปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุในขณะปฏิสนธิ แล้วก่อให้เกิดอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ในปวัตติกาล]

๑๒๗. กามสุคติยเวย ภวโกคททำ อิทำ
รูปาปาเย ปวตเตว ปจเจเต อนรูปรโต.

“กามาวจรกุศลจิตดังกล่าวย่อมให้โคคสมบัติในภพ ณ กามสุคติภูมิ [มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖] เท่านั้น ส่วนในปวัตติกาล ย่อมให้ผลในรูปภพและอบายภูมิได้ตามสมควร”

[ในรูปาวจรภูมีย่อมให้วิปาก ๕ ดวง กล่าวคือ จักขุวิญญาณจิต ๑ โสต-
วิญาณจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ กุศลวิปากสันตிரณจิต ๒ หรือให้ผลเป็นอเหตุกกุศล-
วิปากจิต ๘ ในอบายภูมิ]

รูปาวจรกุศลจิต

๑๒๘. วิตกกวจารปีตีหิ สุขเขกคฺคยฺตํ มนํ
อาทิ จาราทีปีตาหิ- สุขาทีหิ ปรํ ตยํ.
๑๒๙. อุเปกฺเขกคฺคตายนนฺต- มารูปฺปญฺเจวํมฺกโต
ปญฺจธา รูปฺปญฺณํ ตฺ โหตารมฺมณโต ปน.

“รูปาวจรกุศลจิตมี ๕ ดวงตามองค์ฌานอันได้แก่

ปฐมฌาน มืองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปิตี สุข และเอกัคคตา
 ทุติยฌาน มืองค์ ๔ คือ วิจาร ปิตี สุข และเอกัคคตา
 ตติยฌาน มืองค์ ๓ คือ ปิตี สุข และเอกัคคตา
 จตุตถฌาน มืองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา
 ปัญจฌาน มืองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา
 อรูปาวจรกุศลจิตก็มีองศ์ ๒ เหมือนปัญจฌาน
 หนึ่ง รูปาวจรกุศลจิตย่อมสำเร็จด้วยอารมณ์[ที่จะกล่าวต่อไป]

๑๓๐. อาทิสสาสุภ'มนตสสุ- เปกขา เมตตาทโย ตโย
 อาโท จตุนนํ ปญจนนํ สสสาสกสินานิ ตุ.

“อสุภะ เป็นอารมณ์ของปฐมฌาน
 อุเบกขา เป็นอารมณ์ของปัญจฌาน
 เมตตาเป็นต้น ๓ อย่าง เป็นอารมณ์ของฌาน ๔ อย่างแรก
 อานาปานสติและกสิณ เป็นอารมณ์ของฌานทั้ง ๕”

อรูปาวจรกุศลจิต

๑๓๑. นภตมมตสสุญญ- ตจจิตตจตุโคจเร
 กเมนาติฏกมารูป- ปุญญํ โหติ จตุพพิธํ.

“อรูปาวจรกุศลจิต มี ๔ ดวง เพราะล่องพ้นอารมณ์ ๔ ตามลำดับ คือ
 อากาสนัญญาตนะ [ล่องพ้นกสิณนิमितที่เป็นอารมณ์ของรูปปัญจฌาน] วิญญา-
 ณัญญาตนะ [ล่องพ้นอากาศอันเป็นอารมณ์ของปฐมารูปวิญญาณ] อากิณ-
 ญัญญาตนะ [ล่องพ้นปฐมารูปวิญญาณ] และเนวสัญญานาสัญญาตนะ [ล่อง

พินนัตติภาวบัญญัติ]”

โลกุตตรกุศลจิต

๑๓๒. อมลํ สนฺติ’มารพฺภ โหติ ตํ มคฺคโยคโต
จตุธา ปาทกขฺฆมาน- เกทโต ปฺนุ วีสติ.

“โลกุตตรกุศลจิตรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ มี ๔ ดวง เพราะประกอบด้วยมรรค ๔ หรือมี ๒๐ ดวง โดยจำแนกตามฐานที่เป็นบาท”

๑๓๓. ทิฏฺฐิจิํขฺขานุํ อาที กามโทสตนฺนํ
ปรํ ปรํ ตพฺพเจที อนตฺ สเสกนาสกํ.

“มรรคจิตดวงแรก [โสดาปัตติมรรค] กำจัดทิฏฐิและวิกิจจา มรรคจิตดวงต่อมา [สกทาคามีมรรค] กระทำกามราคะและโทสะให้เบาบาง

มรรคจิตถัดมา [อนาคามีมรรค] ละกามราคะและโทสะนั้นได้ มรรคจิตดวงสุดท้าย [อรหัตตมรรค] กำจัดกิเลสที่เหลือ [รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา]”

๑๓๔. เอวํ ภูมิตฺตยํ ปุณฺณํ ภาวนามย’เมตฺถ หิ
ปจฺมํ วตฺถุํ นิสฺสาย ทฺตยํ อุกฺเขนปิ.

๑๓๕. ตติเย อาที นิสฺสาย เสสา นิสฺสาย วา น วา
โหนติ อาทีทวฺยํ ตตฺถ สาเรติ สกฺกฏวํ.

๑๓๖. สาเรตานฺตฺตฺรํ สนฺตี อภิญฺญา ปนิเรว ตู
ฆานฺนุทยผลตฺตา น ผลทานาปิ สมฺภวา.

๑๓๗. นาณณญผลทํ กมมํ รูปปากสส โคจโร
 สกมมโคจโรเยว น จญโยเยมสมภโว.

“โดยประการดังนี้ กุศลจิตอันเป็นไปในภุมิ ๓ สำเร็จด้วยภาวนา
 หนึ่ง ในบรรดากุศลจิตเหล่านี้ รูปาวจรกุศลจิตอย่างแรกอาศัยหทัยัตถุ
 [คือเกิดในปัญจโวการภุมิเท่านั้น]

อรูปาวจรกุศลจิตอย่างที ๒ อาศัยกัมมิ ไม่อาศัยกัมมิ [คือ เกิดในปัญจ-
 โวการภุมิหรือจตุโวการภุมิ]

ในโลกุตตรจิตอื่น โสตาปัตติมรรคจิตดวงแรกอาศัยหทัยัตถุ [คือ เกิด
 ในปัญจโวการภุมิเท่านั้น]

โลกุตตรจิตที่เหลืออาศัยกัมมิ ไม่อาศัยกัมมิ [คือ เกิดในปัญจโวการภุมิ
 หรือจตุโวการภุมิ]

ในเรื่องนั้น รูปาวจรกุศลจิตและอรูปาวจรกุศลจิต ๒ อย่างแรก ย่อม
 ส่งผลปฏิสนธิในภุมิของตน [รูปาวจรภุมิและอรูปาวจรภุมิ]

โลกุตตรจิตย่อมยังนิพพานให้สำเร็จ

ฝ่ายอภิญาจิตส่งผลในปัจจุบันภพเท่านั้น ไม่ให้ผลปฏิสนธิ เพราะ
 เป็นผลที่เกิดจากฉาน และรูปภุมิมิมีไช้แดนเกิดของอภิญาจ ธรรมดาอารมณ
 ของรูปาวจรวิปากจิตมิใช่กรรมที่ให้ผลในภุมิอื่น แต่เป็นอารมณแห่งกรรมของ
 ตนเท่านั้น หาใช่ธรรมอื่นไม่ รูปภุมิจึงมิใช่แดนเกิดของอภิญาจิต”

อกุศลจิต

๑๓๘. ปาปํ กามิก’เมเวกํ เหตุโต ตํ ทฺวิธา ปุณ
 มุลโต ติวิธํ โลก- โทสโมหวสา สียา.

“อกุศลจิตมีอย่างเดียว คือ กามาวจรอกุศล

อกุศลจิตนั้นจำแนกเป็น ๒ อย่างโดยเหตุ [โมหมูลจิต ๒ มีเหตุ ๑ คือ โมหเหตุ โลกมูลจิตมีเหตุ ๒ คือ โลกเหตุ และโมหเหตุ โทสมูลจิตมีเหตุ ๒ คือ โทสเหตุ และโมหเหตุ]

อีกนัยหนึ่ง มี ๓ อย่างโดยมูล ตามประเภทของโลภะ โทสะ และโมหะ”

๑๓๙. โสมนัสสุกฤทธิหิ ยุตฺต’เมก’มสงฺขรํ
สสงฺขารมณเฑกํ หีนทิกฺขจิตฺตวํ ตถา.

๑๔๐. อุเปกฺขาทิกฺขจิตฺตมปิ ตถา ทิกฺขจิตฺตวํ
เวทนาทิกฺขจิตฺตทึหิ โลกมฺเฏว’มฺภจฺจธา.

“โลกมูลจิตมี ๘ ดวง โดยประกอบกับเวทนาและทิกฺขิเป็นต้น คือ จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิกฺขิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิกฺขิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิกฺขิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิกฺขิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบกับทิกฺขิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบกับทิกฺขิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ไม่ประกอบกับทิกฺขิ ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ไม่ประกอบกับทิกฺขิ มีสังขาร ดวงหนึ่ง”

๑๔๑. สทฺทุกฺขโทสาสงฺขารํ อิตรํ โทสมูลกํ
โมหมูลมปิ โสเปกฺขํ กงฺขุทฺตจฺจุตฺตํ ทฺวิธา.

“โทสมูลจิตมี ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดร่วมกับโหมนัส ประกอบกับปฏิชะ
ไม่มีสังขาร และจิตที่เกิดร่วมกับโหมนัส ประกอบกับปฏิชะ มีสังขาร

โมหมูลจิตมี ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบกับวิจิจจนา และจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ประกอบกับอุทฺธัจจะ”

๑๔๒. ตตถ โทสทวํ วตถุํ นิสฺสาเยวิตเร ปน
นิสฺสา ย วา น วา โหนติ วรฺกสิหิตา กถํ.

๑๔๓. มารุสสวธพยาปาทา สโทเสน สโลโกโต
กุกิฏฐิจเมถนาภิชฌา เสสา กมมปถา ทวิภี.

“ในอภุศลจิตเหล่านั้น โทสมูลจิต ๒ อาศัยหทัยวัตถุ
จิตดวงอื่นอาศัยก็มี ไม่อาศัยก็มี
ทั้งหมดนี้เป็นจิตที่ประกอบในทูลจิตมีการฆ่าเป็นต้น ช้อนนั้นอย่างไร
การกล่าวคำหยาบ การฆ่าสัตว์ และความพยาบาท ย่อมเกิดขึ้นด้วย
จิตที่มีโทสะ

ความเห็นผิด ความประพฤติดีในกาม และความละโมภ ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตที่มีโลภะ

กรรมบถอันย่อมนเกิดขึ้นด้วยเหตุทั้ง ๓”

๑๔๔. สนธิ จตุสวปาเยสุ เทติ สัพพตถ วุตติยัม
 ปจเจเต โคจรัม ตสส สกลं อมลं วินา.

“อกุลลจิตย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายทั้ง ๔ และส่งผลในปวัตติกาลใน
ปัญจโวการภูมิทั้งหมด

อารมณ์ทุกอย่างยกเว้นโลกุตตรธรรม เป็นอารมณ์ของอกุศลจิตนั้น”

อัปยาคจิต

๑๔๕. อพฺยาคํ ทฺวิธา ปาก- กุริยา ตตฺถาถิ ญฺมิโต

จตุธา กามปาเกตฺถ ปุณฺณปากาถิตฺ ทฺธา.

“อัปยาคจิตมี ๒ อย่าง คือ วิปากจิต และกิริยาจิต

ในบรรดาจิตเหล่านั้น จิตอย่างแรก [วิปากจิต] มี ๔ อย่างโดยภูมิ [กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ]

วิปากจิตที่เป็นกามาวจร มี ๒ อย่างโดยความเป็นผลของกุศลเป็นต้น [กุศลวิปากจิต และอกุศลวิปากจิต]”

๑๔๖. ปุณฺณปากา ทฺวิธาเหตุ- สเหตุติ ทฺวิธฺจกา

อเหตุ ปณฺจ ฌาณานิ คหณํ ตีรณา อุโฆ.

“กุศลวิปากจิตมี ๒ อย่าง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต และสเหตุกกุศลวิปากจิต ทั้งสองมีอย่างละ ๘ ดวง

อเหตุกกุศลวิปากจิต คือ วิญญานจิต ๕ สัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒”

๑๔๗. กายฌาณํ สุขี ตตฺถ โสมนสฺสาถิ ตีรณํ

โสเปกฺขานิ ฉ เสสานิ สปุณฺณวํ สเหตุกํ.

๑๔๘. เกวลํ สนฺธิวาทค- ตทาลมพฺจุติพฺพสา

ชยเต เสส’เมตฺตสฺส ปุพฺเพ วุตฺตนยา นเย.

“ในจิตเหล่านั้น กายวิญญานประกอบด้วยสุขเวทนา

สันตীরณจิตดวงแรกประกอบด้วยโสมนัสเวทนา

จิตที่เหลือ ๖ ดวงประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา

ส่วนสเหตุกกุศลวิปากจิตทั้งหมดย่อมเกิดด้วยอำนาจของปฏิสนธิกิจ
ภวังคกิจ จุตติกิจ และตทาลัมพนกิจ

พึงทราบข้อความอื่นของสเหตุกกุศลวิปากจิตนั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว
[คือ เวทนาและฌานในมหาวิปากจิตเหมือนในมหากุศลจิต]

๑๔๙. มนุสฺสวินิปาตํ สนฺธาติ อนฺตตีรณํ

โหติ อญฺเณน กมฺเมเน สเหตุปิ อเหตุณํ

“สันตীরณจิตดวงสุดท้ายเป็นปฏิสนธิจิตเป็นต้นของมนุษย์[ผู้ที่บอดแต่
กำเนิด ฯลฯ] และวินิปาติกาสูตร[ผู้อาศัยภูมิเทวดาในกามสัคคิภูมิ]

แม้กุศลวิปากจิตอันเป็นสเหตุกะ [มหาวิปากจิต ๘] ก็ได้แก่เหล่า
สัตว์ผู้ไม่มีเหตุด้วยกรรมอื่น”

๑๕๐. ปาปชา ปุญฺญชาเหตุ- สมา ตีรํ วินาतिकํ

สทฺกขํ กายวิญญาณํ อนิฏฺฐารมฺมณา อิเม.

“อกุศลวิปากจิตคล้ายกับอเหตุกกุศลวิปากจิต ยกเว้นสันตীরณจิตดวง
แรก[ที่เป็นโสมนัสเวทนา]และกายวิญญาณจิตที่ประกอบกับทุกข

อกุศลวิปากจิตเหล่านี้มีสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาเป็นอารมณ์”

๑๕๑. เต สาทโคจฺรา เตสุ ทวิฏฺฐานํ อาทิตีรณํ

ปญฺจภูจฺจานาปฺรา เทว เต ปริตฺตวิสยาขิลา.

“อเหตุกกุศลวิปากจิตมีสิ่งที่น่ายินดีเป็นอารมณ์

ในจิตเหล่านั้น สันตীরณจิตดวงแรก[ที่ประกอบกับโสมนัส] มีฐาน ๒ [โดยสันตীরณกิจในทวาร ๕ และตทารัมมณกิจในทวาร ๖]

สันตীরณจิตดวงหลัง ๒ ดวง[ที่ประกอบกับอุเบกขา] มีฐาน ๕ [โดยปฏิบัติสมาธิ กว้างคึก จุติกิจ สันตীরณกิจ และตทารัมมณกิจ]

กามาวจรวิปากจิตทั้งหมดมีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์”

๑๕๒. สมปฏิบัติจนทวิปัญจนัน ปณจ รูปาทโย ตเห
ปจจุปปัญนาว เสสนัน ปากานัน ฉ ติกาลิกา.

“ในกามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวงนั้น อารมณ์ทั้ง ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น ของทวิปัญจวิญญานและสัมปฏิจจนจิต เป็นปัจจุบันอย่างเดียว อารมณ์ ๖ ของวิปากจิตดวงอื่น เป็นไปในกาลทั้ง ๓”

๑๕๓. รูปารูปวิปากานัน สพฺพโส สทิสํ วเท
สกุณณเณ สนฺธาติ- สกัจจตตยตํ วินา.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิตเสมอกับกุศลจิตของตนๆ โดยประการทั้งปวง ยกเว้นกิจเฉพาะตนมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น”

๑๕๔. สมานุตตรปากาปิ สกุณณเณ สพฺพโส
หิตฺวา โมกฺขมฺหํ ตํ หิ ทฺวิธา มคฺเช ติธา ผเล.

“แม้โลกุตตรวิปากจิตก็เสมอกับโลกุตตรกุศลจิตโดยประการทั้งปวง ยกเว้นหนทางสู่วิโมกข์ เพราะหนทางสู่วิโมกข์มี ๒ อย่างในมรรค [สุญญตวิโมกข์ และอัปปณหิตวิโมกข์] มี ๓ อย่างในผล [สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และ

อัปพนฺหิตวิโมกข์”

๑๕๕. กุริยา ติธา’มลาภาวา ภูมิโต ตตถ กามิกา
ทวิธา เหตุสเหตุติ ติธาเหตุ ตหี กถ.

“กิริยาจิตมี ๓ อย่างตามภูมิ [กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปา-
วจรภูมิ] เพราะในโลกุตตรภูมิไม่มีกิริยาจิต

ในบรรดากิริยาจิตเหล่านั้น กามาวจรกิริยาจิตมี ๒ อย่าง คือ อเหตุก-
กิริยาจิต และสเหตุกกิริยาจิต ซ้อนอย่างไร”

๑๕๖. อวชฺชหสิตาวชฺชา โสเปกฺขสุชฺชเปกฺขวา
ปญฺจนกามาวจรา สกการมมฺณา จ เต.

“ปัญจทวาราวชชนจิตและมโนทวาราวชชนจิตประกอบด้วยอุเบกขา
หสิตุปบาทจิตประกอบด้วยสุข

ปัญจทวาราวชชนจิตรับเอาอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น
หสิตุปบาทจิตรับอารมณ์ที่เป็นกามาวจรทั้ง ๖
มโนทวาราวชชนจิตรับเอาอารมณ์ทุกอย่าง”

๑๕๗. สเหตุรูปฐปา จ สกปฺญณฺวารโหโต
วฺจฺตติยา น ผลे ปุพฺผิ ยถา จินฺนลตา ผล.

“สเหตุกกิริยาจิต รูปาวจรกิริยาจิต และอรูปาवจรกิริยาจิต ย่อมเสมอ
กับกุศลจิตในภูมิของตน

กิริยาจิตย่อมไม่ให้เกิดผลในความประพฤติของพระอรหันต์ เปรียบดังดอก
ของเถาว์วัลย์ที่ถูกตัดขาดแล้วไม่เฟล็ดผล ฉะนั้น”

๑๕๘. อนาสเวนยาวชช- ทวยํ ปุณฺณชนสฺส หิ
น ผล เวตฺตมานมฺปิ โมฆปฺปมฺ ผลํ ยถา.

“อวชชนจิตทั้ง ๒ แม้เป็นไปอยู่ก็ไม่ให้ผลแก่ปุณฺณ เพราะไม่มีอาเสวน-
ปัจจัย เหมือนกับดอกไม้ที่ไม่ผลัดผล”

๑๕๙. ติสฺสตุตฺต ทฺวิณ นตฺตีส จตฺตปณฺจ ยถากุณฺมํ
ปฺญณํ ปาปํ ผลํ กิริยา เอญฺจนวตฺตวิริํ.

“จิตมี ๘๙ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง กุศลจิต ๒๑ ดวง วิปากจิต
๓๖ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง ตามลำดับ”

ความเป็นไปของจิตในทวาร ๖

๑๖๐. สนฺธิ ภวํค’มวชฺชํ ทสฺสนาทิกปณฺจกํ
คหตฺติรณโวกฺกฬพฺพ- ชวตคฺโคจโร จุตฺติ.

๑๖๑. อิติ เอสํ ทฺวิสฺสตุตฺตํ กิจฺจจฺจุตฺติวสาธฺนา
จิตฺตปฺปวตฺติ นทฺวาเร สงฺเขปา วุจฺจเต ถํ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวการดำเนินไปของจิตในทวาร ๖ โดยเนื่องกับ
ความเป็นไปของจิตโดยกิจ ๑๔ อย่างโดยย่อ คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังกิจ อา-
วชชนกิจ ทสฺสนกิจเป็นต้น ๕ อย่าง สัมปฏิจจนกิจ สันตฺติรณกิจ โวกฺกฬพพ-
กิจ ชวนกิจ ตทารมฺมณกิจ และจฺจุตฺตกิจ ข้อนั้นอย่างไร”

๑๖๒. กาเม สราคินํ กมฺม- นิमितฺตาหิ จุตฺติขณฺเ
ชยเต มนโสเยว เสสํนํ กมฺมโคจโร.

“กรรมนิมิตเป็นต้นย่อมปรากฏแก่จิตของผู้ที่มีความผูกพันกับกามภูมิ
ในขณะจุติ

ส่วนกรรมนิมิตย่อมปรากฏแก่ผู้บรรลุนิพพานที่เหลือนในจุติขณะ”

๑๖๓. อุပ္ปจฺจิตํ ต’มารพฺภ ปญฺจวารํ ชโว ภเว
ตทาลมฺพํ ตโต ตมฺหา จฺติ โหติ ชเวหิ วา.

“ชวนจิตปรารภกรรมนิมิตเป็นต้นที่ปรากฏ[ทางมโนทวาร] พึงเกิดขึ้น
๕ ครั้ง ต่อมาจึงเกิดตทาลัมพนจิต จุติจิตย่อมเกิดถัดจากตทาลัมพนจิตนั้น หรือ
ถัดจากชวนจิต [หรือถัดจากภวังคจิตที่เกิดต่อจากตทาลัมพนจิตหรือชวนจิต]”

๑๖๔. อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาร- สหเชหิ อปายินํ
วิสยาทีนวจฺฉาภิ- นมนนฺกชิปเกหิ ตฺว.
๑๖๕. อปฺปทีเนหิ เสสํ ฉาทนํ นมนนฺปิ จ
ชิปกา ปน สงฺขารา กุสลาว ภวนฺติห.

“การปิดบังโทษของอารมณ์และน้อมไปสู่อารมณ์ ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไป
เกิดในอบาย เพราะอวิชา ตัณหา และสังขารที่เกิดร่วมกัน อันปิดบังโทษของ
อารมณ์[ตามลำดับ] น้อมไปสู่อารมณ์ และทอดลงไปในอารมณ์ ซึ่งบุคคลเหล่านั้น
ยังละไม่ได้

สำหรับบุคคลอื่น [ผู้ไปเกิดในสุคติภูมิ] การปิดบังและการน้อมไปก็ยังมีอยู่ แต่สังขารที่เป็นสภาพทอดลงไปเป็นกุศลเท่านั้นในการปฏิสนธิในสุคติภูมิ”

[ดู อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๕ หน้า ๖๔ และปรมัตถทีปนี หน้า ๕๒๑]

๑๖๖. กิจจตุตตเย กเต เอวํ กมฺมทีปิตโคจเร
 ตชฺชํ วตถุํ สหุปฺปนํ นิสฺสาย วา น วา ตเหิ.

๑๖๗. ตชฺชา สนฺธิ สฺยา หิตฺวา อนฺตรตฺตํ ภาวนตฺเร
 อนฺตรตฺตํ วินา พุเร ปฏิสนฺธิ กถํ ภาเว.

“เมื่อกิจทั้ง ๓ ถูกอวิชา ตัณหา และสังขารกระทำแล้ว ในอารมณ์อันกรรมให้ปรากฏเช่นนี้ ปฏิสนธิจิตอันเกิดเพราะกุศลหรืออกุศลนั้น อาศัยหทัย-วัตถุที่เกิดร่วมกันอันเกิดขึ้นเพราะกรรมนั้นก็ดี ไม่อาศัยหทัยวัตถุก็ดี พึงมีในภาพอื่นต่อเนื่องกันไม่มีระหว่างในเพราะอารมณ์มีกรรมเป็นต้น ชื่อนั้นอย่างไร”

๑๖๘. อิหเว กมฺมตณฺหาทิ- เหตุโต ปุพฺพจิตฺตโต
 จิตฺตํ พุเร สฺยา ทิป- ปฏิโมสาทิกํ ยถา.

“จิตพึงมีในที่ไกลจากจิตดวงก่อนอันมีกรรมและตัณหาเป็นต้นเป็นเหตุในภาพนี้ได้ เหมือนประทีปหรือเสียงสะท้อนเป็นต้น”

[คาถานี้แสดงว่าปฏิสนธิจิตอาจเกิดขึ้นในภาพไกลจากจิตจิตได้ โดยไม่มีอะไรเชื่อมต่อระหว่างจิตจิตและปฏิสนธิจิต เหมือนกับประทีปและเสียงสะท้อน คือ เมื่อใส่เทียนติดไฟลูกโพล่งอยู่ คนนำเอาชิ้นผ้าเข้าไปใกล้ย่อมลุกโพล่งได้ โดยเว้นจากดวงไฟในระหว่าง หรือเมื่อคนโห่ร้องอยู่ในถ้ำ เสียงสะท้อนจะดังออกมาในที่อื่นได้ ทั้งๆ ที่เว้นจากเสียงในระหว่างแม้จะเป็นที่ไกล]

๑๖๙. นาสนฺญา จวมานสฺส นิमितฺตํ น จุตี จ ยํ
 อุทฺธํ สนฺธินิमितฺตํ ก็ ปจฺจโยปิ กนฺนตโร.

“[ถามว่า] ผู้จุติจากอสังขญสัตว์ภูมิ ย่อมไม่มีนิमित และไม่มีจุติจิต อะไร เป็นนิमितของปฏิสนธิจิตถัดไป อะไรเป็นอนันตรปัจจัย”

๑๗๐. ปุพฺพภเว จุติ ทานิ กาเม ชายนสนฺธิยา
อณฺณจิตฺตนาฏราภาวา โหตานุตรการณํ

“[ตอบว่า] จุติจิตในภพก่อนเป็นอนันตรปัจจัยแก่ปฏิสนธิจิตในภพปัจจุ-
ภูมิในภพปัจจุบัน เพราะไม่มีจิตดวงอื่นคั่นอยู่”

๑๗๑. ภวนฺตรกตํ กมฺมํ ย’โมกาสํ ลเภ ตโต
โหติ สา สนฺธิ เตเนว อุปฺปจฺยาปิตโคจร.

“กรรมใดที่ผู้เกิดในอสังขญสัตว์ภูมิเคยกระทำไว้ในภพอื่น พึงได้โอกาส
ปฏิสนธิจิตย่อมมีได้ด้วยกรรมนั้น ในอารมณ์อันกรรมนั้นให้ปรากฏแล้ว”

๑๗๒. ยสฺมา จิตฺตวิราตตํ กาดํ นาสกฺขิ สพฺพโส
ตสฺมา สาณฺสยสฺเสว ปุณฺณปฺปตฺติ ลียา ภเว.

“ผู้ที่ไปเกิดในอสังขญสัตว์ภูมิกระทำความปราศจากราคะแห่งจิตไม่
ได้ ดังนั้น ความเกิดใหม่ในภพจึงมีได้เหมือนคนยังมีอนุสัยนั้นเที่ยว”

๑๗๓. ปญฺจทฺวาเร ลียา สนฺธิ วินา กมฺมํ ทฺวิโคจร
ภวสนฺธานโต สนฺธิ ภวํคํ ตํ ตทงฺคโต.

“ปฏิสนธิจิตพึงมีได้ในอารมณ์ ๒ [กรรมนิमित และคตินิमित] ยกเว้น
กรรมในปัญจทวาร ปฏิสนธิจิตดังกล่าวชื่อว่า ปฏิสนธิ เพราะเชื่อมภพ และชื่อว่า
ภวังค์ เพราะเป็นเครื่องรักษาภพ”

๑๗๔. ต'เมวเนเต จุติ ตสฺมี โคจเร จวเนน ตุ
เอกสนฺตติยา เอวํ อุปฺปตฺติฏฺฐิจิตฺติเกทกา.

“อนึ่ง จิตดวงนั้นได้ชื่อว่า จุติ เพราะเคลื่อนไปในที่สุด[ของภพ] ย่อมมีในอารมณ์นั้น

ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ย่อมมีในการสืบทอดแห่งภพหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้”

๑๗๕. อถญฺณารมฺมณปาถ- คเต จิตฺตุนฺตรสฺส หิ
เหตุสฺงขฺยํ ภวํคสฺส ทฺวิภตฺตํ จลนํ ภเว.

“ลำดับนั้น เมื่ออารมณ์อื่นมาปรากฏแล้ว ความไหวของภวังคจิตที่นับว่าเป็นเหตุของจิตดวงอื่นพึงเกิดขึ้น ๒ ครั้ง [คือเกิดภวังคจิต ๒ ดวง]”

๑๗๖. ฆมฺภูฏิตะ อณฺณวตฺตุมฺหิ อณฺณนิสฺสิตกมฺปนํ
เอกาพทฺเธน โหตีติ สกฺขโรปมยา วเท.

“เมื่อวัตถุอื่นมีจักขุวัตถุเป็นต้นถูกอารมณ์กระทบแล้ว ความไหวของภวังคจิตอันอาศัยหทัยวัตถุย่อมมีได้เพราะเนื่องถึงกัน ดังนั้นจึงควรกล่าวด้วยการอุปมาเหมือนน้ำตาลกรวด”

[คาถานี้กล่าวขึ้นเพื่อเฉลยคำถามว่าเมื่อจักขุประสาทเป็นต้นถูกอารมณ์กระทบทำไมภวังคจิตอันไม่อาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแต่อาศัยหทัยวัตถุจึงหวั่นไหว ท่านเฉลยว่า เพราะกระแสน้ำเนื่องเป็นสายเดียวกัน เปรียบเหมือนน้ำตาลกรวดที่วางไว้ ณ ที่ส่วนหนึ่งบนหน้ากลอง และมีแมลงวันเกาะอยู่ที่น้ำตาลกรวด เมื่อตีหน้ากลองแล้ว น้ำตาลกรวด

จะสั้นไหว ทำให้แมลงที่เกาะอยู่สั้นไหวเช่นกัน ในกรณีเดียวกันนี้ เมื่อมหาภูตรูปในปสาทรูปสั้นไหว อุปาทายรูปอันมีมหาภูตรูปเป็นที่อาศัยก็สั้นไหว ดังนั้นจึงส่งผลให้วงจักริตที่อาศัยหทัยวัตถุสั้นไหว ในข้ออุปมานี้ หน้ากลองเหมือนมหาภูตรูป น้ำตาลกรวดเหมือนหทัยวัตถุที่เป็นอุปาทายรูป ส่วนแมลงวันเหมือนภวังคจิต]

๑๗๗. มโนธาตุกิริยาวิหัง ตโต โหติ สกั ภเว
ทสสนาหิ สกทวาร- โคจโร คณัง ตโต.

๑๗๘. สนธิรัตน์ ตโต ตมหา โฏฏพพพจ สกิ ตโต
สตุตถกขตตุ ชโว กาเม ตมหา ตทนรูปโต.

๑๗๙. ตทาลมพทวิกั ตมหา ภาวคัมติมหนตริ
 ขวา มหนเต ไวกุลพพา ปริตเต นิตเร มนั.

“อวิชชนจิต กิริยาโมหธาตุ [ปัญจทวาราวิชชนจิต] ย่อมเกิดขึ้นครั้งหนึ่งต่อจากภวังคุปัจเจหะนั้น ต่อมาจักขุวิญญาณเป็นต้นย่อมเกิดในอารมณ์ตามทวารของตน ถัดจากนั้น สัมปฏิจฉนจิตเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ต่อมาสันตிரณจิตเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง หลังจากนั้น โสภณจิตเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง จากนั้น ชวนจิตในกามาวจรจิตเกิดขึ้น ๗ ครั้ง แล้วตทาลัมพนจิต ๒ ดวงย่อมเกิดขึ้นตามสมควรแก่ชวนจิตนั้น ต่อจากนั้น ภวังคจิตย่อมเกิดขึ้นในอติมหันตารมณ์ ภวังคจิตย่อมเกิดขึ้นในมหันตารมณ์ต่อจากชวนจิต ในปริตตารมณ์ต่อจากโสภณจิต แต่ วิถีจิตย่อมไม่เกิดในอารมณ์อื่น [อติปริตตารมณ์]”

๑๘๐. โวฏฐพพสฺส ปริตเต เต ทุ ทวตฺติกขตฺตํ ชโว วีย
วทนฺติ วุตฺตี ตํ ปาเจ อนาสวนโต น หิ.

“อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงความเป็นไปของโฏฐัพพนิจิตในปริตตารมณว่าเกิดขึ้นสองหรือสามครั้งเหมือนชวนจิต มติดังกล่าวไม่พบในพระบาลีเนื่องจากไม่มีอาเสวนปัจฉัย”

[คัมภีร์นี้เห็นว่าโฏฐัพพนิจิตในปริตตารมณควรเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ไม่ควรเกิดสองหรือสามครั้งดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ทั้งนี้เพราะไม่มีความเสพคุ้นที่ทำให้มีกำลังในการเกิดหลายครั้งได้ และไม่มีสาธกในการกล่าวเช่นนั้นในพระบาลี]

๑๘๑. นิยมปิธ จิตตสุส กมฺมาทินิโยมิ วีย
 เญยโย อมฺโพนฺมาทีหิ ทสฺเสตฺวา ตํ สุทีปเย.

“ความแน่นอนของลำดับจิต พึงทราบเหมือนความแน่นอนของกรรม เป็นต้น บัณฑิตพึงแสดงความแน่นอนของลำดับจิตด้วยการเปรียบกับผลมะม่วง เป็นต้น”

[ความแน่นอนไม่เปลี่ยนแปลงตามสภาวะเดิมของตน เรียกว่า นิยาม มี ๕ อย่าง คือ อุดุนิยาม พิชนิยาม กรรมนิยาม ธรรมนิยาม และจิตตนิยาม จิตตนิยามมีอุปมาเหมือนผลมะม่วง เป็นต้น กล่าวคือ มีคนผู้หนึ่งนอนหลับคลุมโปงอยู่ที่โคนต้นมะม่วงซึ่งมีผลสุก แล้วเขาก็สะดุ้งตื่นด้วยเสียงมะม่วงหล่นลงมาใกล้ตัว เขาแหวกผ้าออกจากศีรษะ ลืมตา มองเห็นแล้ว หยิบผลมะม่วงนั้น บีบดมรู้ว่าสุกแล้ว ก็ใส่ปาก กลืนกินลงไปพร้อมกับเสมหะ แล้วนอนหลับต่อไปตรงนั้นเอง เรื่องนี้เปรียบกับวิถีจิตได้ดังนี้

ภวังคจิต	เหมือนการนอนหลับของคนผู้นั้น
ภวังคจลนจิต	เหมือนการที่มะม่วงหล่นลงมา

อาวัชชนจิต	เหมือนตอนตื่นขึ้นด้วยเสียงหล่นของผลมะม่วง
จักขุวิญญาณจิต	เหมือนเวลาลืมตาดู
สัมปฏิจฉนจิต	เหมือนเวลาหยิบมะม่วง
สันตிரณจิต	เหมือนเวลาบีบมะม่วง
โวกุฬัพพนจิต	เหมือนเวลาดมมะม่วง
ชวนจิต	เหมือนเวลาใส่ปากกิน
ตทาลัมพนจิต	เหมือนเวลากลิ่นลงไปพร้อมกับเสมหะ
ภวังคจิต	เหมือนเวลานอนหลับต่อไป]

วิภูตารมณและอวิภูตารมณ

๑๘๒. มโนทวารเวตราวชช	ภวงคมหา สียา ตโต
ชโว กาเม วิภูเต ตุ	กามเวห วิสเย ตโต.
๑๘๓. กามินํ ตุ ตทาลมฺพํ	ภวงคํ ตุ ตโต สียา
อวิภูเต มหฺนเต จ	ภวงคํ ชวโต ภเว.

“ในวิภูตารมณ มโนทวาราวชชนจิต ฟังมีต่อจากภวังคจิตในมโนทวารชวนจิตในกามาวจรชวนจิตดวงใดดวงหนึ่ง ฟังมีต่อจากมโนทวาราวชชนจิตตทาลัมพนจิตย่อมมีถัดจากชวนจิตในอารมณที่ชื่อว่ากามอารมณแก่บุคคลผู้มีกามตัณหา ต่อจากนั้นจึงมีภวังคจิต

ส่วนในอวิภูตารมณและมหันตารมณ ภวังคจิตฟังมีต่อจากชวนจิต”

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับแปลของ นอ. (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง มี

รูปในบาทที่ ๓-๔ ว่า อวิภูเต ปริตเต จ ภวํคํ ชวโต ภเว (ในอวิภูตารมณฺและปริตตารมณฺ ภวํคจิตพึงมีต่อจากชวนจิต) แต่ชวนจิตจะมีอยู่ในปริตตารมณฺไม่ได้ จึงคิดว่าน่าจะคลาดเคลื่อนจากรูปเดิมว่า อวิภูเต มหฺนเต จ ภวํคํ ชวโต ภเว (ในอวิภูตารมณฺและมหันตารมณฺ ภวํคจิตพึงมีต่อจากชวนจิต)]

๑๘๔. อวิภูเต วิภูเต จ ปริตเต อปริตตเก
ชวาเยว ภวํคํ ตู พรหมานํ จตุโคจเร.

“ภวํคจิตในอารมณฺทั้ง ๔ ของพรหม คือ อวิภูตารมณฺ วิภูตารมณฺ ปริตตารมณฺ และอปริตตารมณฺ ย่อมมีต่อจากชวนจิตเหมือนกัน [คือ ไม่มีต่อจากตทาลัมพนจิต เพราะตทาลัมพนจิตเกิดได้ในกามภูมิเท่านั้น]”

อาคันตุภวํคํ

๑๘๕. มหคฺคตํ ปนารพภ ชวเต โทสสฺยเต
วิรุฑฺตตา ภวํคํ น กิ ลียา สุขสนฺธิโน.
๑๘๖. อุเปกฺขาตීรณํ โหติ ปริตเต นาวชฺชนํ กถํ.
นียโม น วินาวชฺชํ มคฺคโต ผลสมฺภวา.

“เมื่อชวนจิตประกอบด้วยโทสะ ปรารภมหคคตารมณฺแล้วไปแล้ว ภวํคจิต[ที่เป็นโสมนัสเวทนา]ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อจากนั้น เพราะตรงกันข้ามกับพระบาลี

ถามว่า : จิตดวงไหนพึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยโสมนัสเวทนา

ตอบว่า : อุเปกขาสันตීรณจิต[ที่เป็นอาคันตุภวํคํ]ย่อมเกิดขึ้นในอารมณฺอันเป็นกามาวจร

ถามว่า : จิตที่ไม่มีอาวัชชนจิตจะเกิดขึ้นได้อย่างไร

ตอบว่า : ข้อกำหนดว่าจิตเกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากอาวัชชนจิต หา
มีไม่ เพราะผลจิตยังเกิดต่อจากมรรคจิตได้[โดยปราศจากอาวัชชนจิต]

๑๘๗. มหัคคตตามลา สพุเพ ชวา โคตรภูโต สियุ
นิโรธา จ ผลุปตติ ภวงค์ ชวนาทิโต.

“มหัคคตชวนจิตและโลกุตตรชวนจิตทั้งหมดพึงมีได้ต่อจากโคตรภู
การเกิดขึ้นของผลจิตต่อจากนิโรธสมาปัตติย่อมมีได้

ภวังคจิตพึงมีต่อจากชวนจิตเป็นต้น [คำว่า “เป็นต้น” หมายถึงเอา
ตทาลัมพนจิต]

[มหัคคตชวนจิต โลกุตตรชวนจิต ผลจิต และภวังคจิต เกิดต่อจากโคตรภู
เป็นต้นได้ ไม่ต้องมีอาวัชชนจิตนำหน้าในวิถิจิตนั้นๆ ข้อกำหนดว่าจิตเกิดขึ้นไม่ได้โดย
ปราศจากอาวัชชนจิต จึงไม่มี]

ประมวลจิตโดยกิจ

๑๘๘. สเหตุสสาสวา ปากา ตีรณา เทว จุเปกขกา
อิเม สนฺธิ ภวงค์กา จ จุตติ เจฏฐนวิสติ.

๑๘๙. เทว เทว อวชชนาทินิ คหณนฺตานิ ตีณิ ตู
สนฺตีรณานิ เอกัง โวฏฺฐพพมิตินามก.

๑๙๐. อฏฺฐ กามมहाปากา ตีณิ สนฺตีรณานิ จ
เอกาทส ภวนฺเตเต ตทารมมณนามกา.

๑๙๑. กุสลากุศล สพพํ กุริยา จาวชชวชชิตา

ผลานิ ปญจปญญาส ชวนานิ ฆวนติเม.

“ปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต และจุติจิต มี ๑๙ ดวง คือวิปากจิตที่มีเหตุ มี
 อาสวะ ๑๗ ดวง พร้อมทั้งสันตীরณจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๒ ดวง
 จิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น มีสัมปฏิจจนจิตเป็นที่สุด มีอย่างละ ๒ ดวง
 สันตীরณจิตมี ๓ ดวง
 โวภูฏัพพนจิตมี ๑ ดวง
 ตทาลัมพนจิตมี ๑๑ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิต ๘ สันตীরณจิต ๓
 ชวนจิตมี ๕๕ ดวง คือ กุศลจิตและอกุศลจิตทั้งหมด กิริยาจิตยกเว้น
 อาวัชชนจิต และผลจิต”

อิติ สจฺจสงฺเขเป จิตฺตปวตฺติปริทีปโน นาม

ตติโย ปริจฺเณโท.

จบปริจเณทที่ ๓ ชื่อว่า จิตตปวัตติปริทีปนะ ในคัมภีร์สัจจสังเขป

ปริจเฉทที่ ๔

วิญญูณักขันธปภินณกนยสังเขป

(ย่อปภินณกนัยแห่งวิญญูณักขันธ)

จิต ๑ ประเภท

๑๙๒. เอกธาตินโยทานิ ปาฏวตถาย โยคินัน
 วุจเจเต วิสยคคาหา สพพ'เมกวิธัง มนั

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวนัยมีการจำแนกโดยประการหนึ่งเป็นต้น เพื่อ
 ความฉลาดของพระโยคาวจรทั้งหลาย

จิตทั้งหมดมีอย่างเดียวโดยการรับเอาอารมณ์”

จิต ๒ ประเภท

๑๙๓. เอกาสีติ ติฏฐมัญจัน โลกียัง สุตตตรณจ ตัง
 เสสํ โลกุตตตรัน อัญจ อนุตตตรณจิติ ทวิธา.

“จิตมี ๒ ประเภท คือ จิต ๘๑ ดวง ตั้งอยู่ในภูมิ ๓ ซึ่งชื่อว่า โลกียจิต
 และมีจิตที่เลิศกว่า

จิตที่เหลือ ๘ ดวงชื่อว่า โลกุตตรจิต ไม่มีจิตอื่นเลิศกว่า”

๑๙๔. โลกปากกิริยาเหตุ เจกเหตุติ สตตติ
 ตีส นาริบัติ สารี- ปติ เสสาติปิ ทวิธา.

“อีกนัยหนึ่ง จิตมี ๒ ประเภท คือ จิต ๓๗ ดวงอันได้แก่ กามาวจร-

วิปากจิต ๓๒ ดวง อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง เอกเหตุกจิต ๒ ดวง ไม่มีอธิปัตติ
จิต ๕๒ ดวงอื่น มีอธิปัตติ”

๑๙๕. ฉนฺทจิตฺตํหิมีสา- เสวเคน มติมา ยุตํ
วินา วิมฺสํเมเคน ฌาณหีนมนํ ยุตํ.

“ในบรรดาอธิปัตติ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา จิตที่ประกอบด้วย
ปัญญา ย่อมประกอบด้วยอธิปัตติข้อหนึ่ง [วิมังสาอธิปัตติ]

จิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา ย่อมประกอบด้วยอธิปัตติข้อใดข้อหนึ่งเว้น
วิมังสาอธิปัตติ”

จิต ๓ ประเภท

๑๙๖. ปริตฺตทานปฺปมาณานิ มหคฺคตมนานินิ
ติธา ฉนว จฺญจ จ ตินวา จ ยถากุณํ.

“จิตมี ๓ ประเภท คือ ปริตตจิต (กามาวจรจิต) มหัคคตจิต (รูปาวจร-
จิตและอรุปาวจรจิต) และอัปปมาณจิต (โลกุตตรจิต)

ปริตตจิตมี ๕๔ ดวง มหัคคตจิตมี ๒๗ ดวง อัปปมาณจิตมี ๘ ดวง
ตามลำดับ”

๑๙๗. ทวิปฺปยจ จิตฺตํ วิญฺเฌาณํ ติสฺโส หิ มโนธาทูโย
ฉสตุตฺติ มโนฌาณ- ธาตุติ ติวินา ปุน.

“อหนึ่ง จิตมี ๓ ประเภทอีก คือ วิญญานธาตุ เป็นทวิปัญญาวิญญานจิต
มโนธาตุ มี ๓ ดวง

มโนวิญญูณธาตุ เป็นจิต ๗๖ ดวง[อื่น]"

๑๙๘. เอการมมณจิตตานิ อนภิญญ มหัคคตัม
อมลํ ปญฺจวิญญาณํ จตฺตปญฺจ ภาวนติเม.

๑๙๙. ปญฺจาลมฺพํ มโนธาตุ สากิณฺณํ กามธาตุชํ
เสสํ ฌารมฺมณํ ตํ หิ เตจตฺตาลีส สงฺขยโต.

“เอการัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์เดียว) คือ จิต ๔๕ ดวงอันได้แก่
มหัคคตจิต อันมีเชื้อภิญญาจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐
ปัญจารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์ ๕) คือ มโนธาตุ [๓]
ฌพารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์ ๖) คือ จิต ๔๓ ดวงอื่นที่เกิดจากกาม-
ธาตุพร้อมทั้งอภิญญา”

๒๐๐. กามปากทฺธสา จาทิ- มคฺโค จาทิกิริยา ทฺว
รฺupa สพฺเพติรฺูปเ น เตจตฺตาลีส โหนติเม.

“จิต ๔๓ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิต [๒๓] ปฏิฆจิต [๒] มรรคจิตดวง
แรก กิริยาจิต ๒ ดวงแรก[เว้นมโนทวาราวชชนจิต] และจิตทั้งหมดในรูปาวจร
ย่อมไม่มีในอรูปาวจรภูมิ”

๒๐๑. วินาว รฺูปเณนารฺูป- วิปากา จตุโร สยุมํ
เทวจตฺตาลีส เสสานิ วตฺตนตฺตฤณณปิ จ.

“อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง พึงมีได้โดยเว้นจากวัตถุรูป
จิตที่เหลือ ๔๒ ดวงย่อม เป็นไปโดยประการทั้งสอง [คือ อาศัยหทัย-

วัตถุก็ได้ ไม่อาศัยก็ได้”

จิต ๔ ประเภท

๒๐๒. จตุธาปิ อเหตุก- ทวิเหตุกติเหตุโต
อฏฺฐการส เทว พาวีส สตฺตจตฺตาลีส ภเว.

“จิตมี ๔ ประเภท คือ อเหตุกจิต เอกเหตุกจิต ทวิเหตุกจิต และ
ติเหตุกจิต

อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง เอกเหตุกจิตมี ๒ ดวง ทวิเหตุกจิตมี ๒๒ ดวง
ติเหตุกจิตมี ๔๗ ดวง”

๒๐๓. กาเม ขวา สโฏฏพพา อภิญญาทวย'เมว จ
รूपิริยาปถวิญญตฺติ- กราเม จตุรฏฺฐกา.

“จิต ๓๒ ดวงนี้ คือ กามาวจรชวนจิต ๒๙ มโนทวาราวชชนจิต ๑
อภิญญาจิต ๒ ย่อมก่อให้เกิดรูป ทรงร่างกายไว้ได้ และทำให้เกิดวิมูถิตี”

๒๐๔. นพฺพิสฺสติ ขวา เสสา กรา รุปิริยาปเถ
ทวิปณฺณมวชฺชานิ กามรูปผลานิ จ.

๒๐๕. อาทิกิริยาติ เจฏฺฐน- วีส รูปกรา อิเม
เสสา จุทฺทส ภินฺนาว- จฺติ สนฺธิ น ตีณฺปิ.

“ชวนจิตที่เหลือ ๒๖ ดวงย่อมก่อให้เกิดรูปและทรงร่างกายไว้ได้
จิต ๑๙ ดวงนี้ คือ กามาวจรวิปากจิตที่เว้นทวิปัญญาวิมูถิตี รูปาวจร-
วิปากจิต และกิริยาจิตดวงต้น ย่อมก่อให้เกิดรูป

จิต ๑๔ ดวงที่เหลือ [ทวิปัญญาวิมุตต ๑๐ อรูปาวจรวิปากจิต ๔] จุติ
จิตของพระชินาสพ และปฏิสนธิจิต ย่อมกระทำกิจทั้ง ๓ ไม่ได้ [คือ ก่อให้เกิด
รูปทรงร่างกายไว้ และทำให้เกิดวิมุตติไม่ได้]

จิต ๕ ประเภท

๒๐๖. เอกกิจจาทีโต ปณจ- วิธา ตตฺถเอกกิจจกา
ทวิปณจจิตฺตํ ชวนํ มโนธาดุจฺจสฺสจฺจิเม.

“จิตมี ๕ ประเภท โดยนัยมีกิจเดียวเป็นต้น

ในข้อนั้น จิตที่มีกิจเดียว คือ จิต ๖๘ ดวงอันได้แก่ ทวิปัญญาวิมุตต-
จิต ๑๐ ชวนจิต ๕๕ มโนธาดุ ๓”

๒๐๗. ทวิกิจจาทีนิ โวฏฺฐพฺพํ สุขตีรํ มหคฺคเต
ปากา กามมหาปากา เสสา ตีรา ยถากุณฺม.

“จิตที่มีกิจ ๒ อย่างเป็นต้น คือ โวฏฐัพพนจิต [มีกิจ ๒] โสมนัสสันตี-
รณจิต [มีกิจ ๒] มหคคตวิปากจิต [มีกิจ ๓] กามาวจรมหาวิปากจิต [มีกิจ ๔]
และสันตীরณจิตที่เหลือ [อุเบกขาสันตীরณจิต ๒ มีกิจ ๕] ตามลำดับ”

จิต ๖ ประเภท

๒๐๘. ทสฺสนํ สวณํ ทิฏฺฐํ สุตํ ขายนกาทิกํ
ตยํ มุตํ มโนธาดุ- ตยํ ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ.

๒๐๙. ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ ฌาตํ สากิณฺณํ เสสกาเมกํ
วิมฺบวตารมฺมณํ เสส- เมวํ นพพิทฺธมฺมียะ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสจิตไว้ ๖ ประเภทเช่นนี้ คือ จักขุวิญญาณจิต
ชื่อว่า ทิฏฐะ (เห็น)

โสตวิญญาณจิต ชื่อว่า สุตะ (ได้ยิน)

ฆานวิญญาณจิตเป็นต้น ๓ อย่าง ชื่อว่า มุตตะ (รู้จักลิ้น รู้รส หรือรู้
สัมผัส)

มโนธาตุ ๓ ชื่อว่า ทิฏฐสฺสุมุตตะ (เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส)

กามาวจรจิตอื่นพร้อมทั้งอภิปัญญาจิต ชื่อว่า ทิฏฐสฺสุมุตตญาณตะ (เห็น
ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รับรู้ทางใจ)

จิตอื่นจากนั้น ชื่อว่า วิญญาณตะ (รับรู้ทางใจ)”

จิต ๗ ประเภท

๒๑๐. สตตธา สตตวิมฺภาน- ธาตุนํ ตู วสา ภเว

วฺจฺเจเต’ทานิ ตสฺสเว อนนฺตรนยทุกโม.

“อนึ่ง จิตมี ๗ ประเภท โดยจำแนกตามวิญญาณธาตุ ๗

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวลำดับแห่งอนันตรนัยของจิต”

[อนันตรนัย คือ นัยที่กล่าวถึงจิตที่เกิดขึ้นในลำดับของจิตนั้นๆ ตามนัยใน
คัมภีร์ปฏิฐานที่เรียกว่า อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไป)]

การนับจำนวนจิตที่เกิดในภายหลัง

๒๑๑. ปุณฺณเสวาทิทฺวยา กาเม รูปฺปุณฺณ’มฺนนฺตํ

ตปฺปาทกฺขตฺตฺตานนฺตํ ภวํคณฺจาทิตฺธิณฺ

๒๑๒. ทุติยนุตทวยา ตีรํ ภาวํคํ ตติยทวยา

เต อนนตามลํ ปญญํ มชฌตตณฺจ มหคคตํ.

“ในบรรดากุศลจิต [จิต ๕๒ ดวงนี้ คือ] รูปาวจรกุศลจิต [๔] ยกเว้น ปัญจมณานจิต โลกุตตรจิตที่มีรูปาวจรมานั้นเป็นบาทโดยยกเว้นอรหัตตผลจิต [มรรคโสมนัส ๑๖ ผลเบื่องต่ำ ๑๒] ภาวํคจิต [๑๙] และ[โสมนัส]สันตীরณจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลจิตคู่แรกในกามภูมิ [มหากุศลญาณสัมปยุตต-โสมนัส ๒ ในกามภูมิ]

[จิต ๒๐ ดวง คือ] สันตীরณจิต และภาวํคจิต [๑๙] ย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศลจิตคู่ที่ ๒ และคู่ที่ ๔ [มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔]

[จิต ๓๒ ดวง คือ] โลกุตตรจิต ๗ ยกเว้นอรหัตตผลจิต ปัญจมณานจิต ๑ อรูปาวจรจิต ๔ [ภาวํคจิต ๑๙ สันตীরณจิต ๑] ย่อมเกิดขึ้นต่อจากมหากุศล-จิตคู่ที่ ๓ [มหากุศลญาณสัมปยุตตอุเบกขา ๒]”

๒๑๓. สพฺพวาเร สยณฺเจติ เตปญฺญาส ติสตฺต จ

เตตฺตีส จ ภาวนฺเตเต รูเปสฺ ปน ปุณฺณโต.

๒๑๔. ตปฺปภา ก มติยฺตฺต- กามปภา สยํ ทส

อารุปฺปุณฺณโต เต จ สโก ปาโก สยํ ปุณ.

“เมื่อรวมตัวเองเข้าในวาระทั้งหมดอีก จิตเหล่านั้นรวมเป็นจิต ๕๓ ดวง, ๒๑ ดวง และ ๓๓ ดวง[ตามลำดับ]

วิปากจิตของรูปาวจรกุศลจิต และกามาวจรจิตที่ประกอบกับปัญญา [มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔] เป็น ๑๐ ดวงกับตนเอง ย่อมเกิดขึ้นต่อจาก

รูปาวจรกุศลจิต

วิปากจิตเหล่านั้นเป็นวิปากจิตของตน เป็นตนเองอีกด้วย ย่อมเกิดขึ้น
ต่อจากอรูปาวจรกุศลจิต”

๒๑๕. อโรปกา จ อนุตมहा ตติยญจ ผลนฺติเม
ทเสกทฺวิติปญฺจาหิ มคฺคา เจกํ สกํ ผลํ.

“จิตเหล่านี้ คือ วิปากจิตชั้นต่ำกว่าวิปากจิตชั้นสูง และผลจิตดวงที่ ๓
เป็น ๑๐ ดวงกับ ๑ ดวง, ๒ ดวง, ๓ ดวง และ ๕ ดวง ส่วนผลจิตเป็นของ
ตนเอง [มรรค] แต่ละดวง ย่อมเกิดต่อจากมรรคจิต”

[จิต ๑๐ ดวง คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิต ๕ และ
อากาสนัญญาตนิวิปากจิต ๑ ย่อมเกิดขึ้นต่อจากอากาสนัญญาตนกุศลจิต ทำหน้าที่
ภวังคกิจ และรวมเป็น ๑๑ ดวงกับตนเอง ทำหน้าที่ชวนกิจ

จิต ๑๑ ดวง คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิต ๕ อากาสา-
นัญญาตนิวิปากจิต และวิมูขณัญญาตนิวิปากจิต ย่อมเกิดขึ้นต่อจากวิมูขณัญญา-
ตนกุศลจิต ทำหน้าที่ภวังคกิจ และรวมเป็น ๑๒ ดวงกับตนเอง ทำหน้าที่ชวนกิจ

จิต ๑๒ ดวง คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิต ๕
อากาสนัญญาตนิวิปากจิต วิมูขณัญญาตนิวิปากจิต และอาภิกขัญญาตนกุศลวิปาก-
จิต ย่อมเกิดขึ้นต่อจากอาภิกขัญญาตนกุศลจิต ทำหน้าที่ภวังคกิจ และรวมเป็น ๑๓
ดวงกับตนเอง ทำหน้าที่ชวนกิจ

จิต ๑๓ ดวง คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิต ๕ อรูปา-
วจรวิปากจิต ๔ ย่อมเกิดขึ้นต่อจากเนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิต ทำหน้าที่ภวังคกิจ

และรวมกับตนเองและอนาคามีผลจิตเป็น ๑๕ ดวง ทำหน้าที่ของขวนกิจ]

๒๑๖. โลกมุเลกเหตุหิ อนตคามสุภา วย
 สดุด โทสทวยา กาม- ภาวคูปะกัชวา สย.

“จิต ๒๑ ดวง [โสมนัสสันตிரณจิต ๑ ภาวังคจิต ๑๙ และตนเองที่เกิดจากตนเองอีก ๑] ย่อมเกิดต่อจากโลกมุลจิตและเอกเหตุกจิต เหมือนกามาวจรกุศลจิตดวงสุดท้าย

จิต ๗ ดวง คือ อุเบกขาภาวังคจิตที่เป็นกามาวจร [๖] และตนเอง ย่อมเกิดต่อจากโทสมูลจิต ๒ ดวง”

๒๑๗. มหาปากติเหตุหิ สาวชชา สพพสนธิโย
 กามจุติหิ เสสาหิ สาวชชา กามสนธิโย.

“ปฏิสนธิจิตทั้งหมด[ในมรณัสสนวิถิ]ที่มีอาวัชชนจิต [๒] ย่อมเกิดต่อจากมหาวีบากญาณสัมปยุตตจิต ๔

กามาวจรปฏิสนธิจิต ๑๐ ดวง[ในมรณัสสนวิถิ]ที่มีอาวัชชนจิต ย่อมเกิดต่อจากกามาวจรจุติจิตที่เหลือ ๖ ดวง [อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวีบากญาณวิปยุตตจิต ๔]”

๒๑๘. กามจุติ จ โวฏฐัพพ สยญจ สุขติริโต
 ปฏิจุณา ตีรณานิ เทว อิตรา สกติริณ.

“จิต ๑๒ ดวง คือ กามาวจรจุติจิต ๑๐ โวฏฐัพพนจิต ๑ ตนเอง ๑ ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสสันตிரณจิต

สันตிரณจิตอันเป็นกุศลวิปากจิต ๒ ดวง ย่อมเกิดต่อจาก[กุศลวิปาก]

สัมปฏิจจนจิต

สันตீรณจิตของตนเอง [อกุศลวิบากสันตี่รณจิต] ย่อมเกิดต่อจากอกุศล-
วิบากสัมปฏิจจนจิตอื่น”

๒๑๙. สกํ สกํ ปฏิจันํ ตู วิญญาณเหติ ทวิปญฺจहि
รูปปาเกहि สาวชฺชา สนฺธิโย’เหตุวชฺชิตา.

“สัมปฏิจจนจิตของตน [กุศลวิบากและอกุศลวิบาก] ย่อมเกิดต่อจาก
ทวิปัญญาวิญญาณจิต

ปฏิสนธิจิตอันยกเว้นเหตุกปฏิสนธิ [ทวิเหตุกปฏิสนธิจิต ๔ และ
ติเหตุกปฏิสนธิ ๑๓] [ในมรณสันนวิถิ] ที่มีอาวัชชนจิต [๒] ย่อมเกิดต่อจาก
รูปาวจรวิปากจิต”

๒๒๐. อรูปปาเกสฺวาทิมหา กามปาคา ติเหตุกา
อนฺตาวชฺชมฺปิ จารูปป- ปากา จ นว โหนฺติเม.

“ในบรรดาอรูปาวจรจิต จิต ๙ ดวงเหล่านี้ คือ กามาวจรวิปากญาณ-
สัมปยุตตจิต ๔ อาวัชชนจิตดวงสุดท้าย ๑ [มโนทวารอาวัชชนจิต] อรูปาวจร-
วิปากจิต ๔ ย่อมเกิดต่อจากอรูปาวจรวิปากจิตดวงแรก”

๒๒๑. ทฺติยาทีหิ เตเยว อโรปากํ วินา วินา
ผลา ติเหตุกา ปากา สยญฺเจติ จตุทฺทส.

“จิตเหล่านี้ที่ยกเว้นวิปากจิตชั้นต่ำ ย่อมเกิดต่อจากอรูปาวจรจิตดวง
ที่ ๒ เป็นต้น

จิต ๑๔ ดวง คือ ติเหตุกวิปากจิต ๑๓ [กามาวจรติเหตุกวิปากจิต ๔

รูปาวจรวิปากจิต ๕ อรูปาวจรวิปากจิต ๔] และตนเอง ย่อมเกิดต่อจากผลจิต”

[จิต ๘ ดวง คือ กามาวจรตีเหตุวิปากจิต ๔ อรูปาวจรวิปากจิต ๓ มี ญาณัญญาตณจิตเป็นต้น มโนทวาราวชชนจิต ๑ ย่อมเกิดขึ้นต่อจากญาณัญญาตณจิต

จิต ๗ ดวง คือ กามาวจรตีเหตุวิปากจิต ๔ อาภิณัจญญาตณวิปากจิต ๑ เนวสัณญานาสัณญาตณวิปากจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ย่อมเกิดต่อจากอาภิณัจญญาตณจิต

จิต ๖ ดวง คือ กามาวจรตีเหตุวิปากจิต ๔ เนวสัณญานาสัณญาตณวิปากจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ย่อมเกิดขึ้นต่อจากเนวสัณญานาสัณญาตณจิต]

๒๒๒. ทวิปญจาทิกิริยา หาสา สยญจารูปวชชิตา

ฌาณยุตฺตถวํคาคติ ทส โวฏฺฐพฺพโต ปน.

๒๒๓. กาเม ชวา ภวํคา จ กามรูป สยมปิ วา

นวปญจ สหตาทิ- กิริยทวํโยโต ปน.

๒๒๔. สยํ ภวํคมาติมา รูป สาทกิริยาปิ จ

ตปฺปาทกนฺติมฺเจติ พาวีส ตติยา ปน.

๒๒๕. เต จ ปากา สยญจเนเต ผลํ มชฺฌมา มหคฺคตา

กิริยาติ วีสติ โหนฺติ เสสทวิหิ ทุเกหิ ตุ.

“ทวิปญจวิญาณจิต ๑๐ ย่อมเกิดต่อจากกิริยาจิตดวงแรก [ปัญจทวาราวชชนจิต]

จิต ๑๐ ดวง คือ ตนเองแต่หน้าตนเอง ๑ ภาวังคจิตที่ประกอบด้วย
ปัญญา ยกเว้นอรุปาวจรวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมเกิดต่อจากหสิตุปปาทจิต

จิต ๔๕ ดวง คือ กามชวนจิต ๒๙ ภาวังคจิต ๑๕ ที่มีในกามาวจรและ
รูปาวจร กับตนเอง ย่อมเกิดต่อจากโวกุฬัพพนจิต

จิต ๒๒ ดวง คือ ตนเองแต่หน้าตนเอง ๑ ภาวังคจิตที่ประกอบด้วย
ปัญญา ๑๓ โสมนัสกิริยาจิตในรูปาวจรจิต ๔ อรหัตตผลจิตอันมีรูปาวจรฌาน
ทั้ง ๔ เป็นบาท ๔ ดวง ย่อมเกิดต่อจากกิริยาจิต ๒ ดวงแรก

จิต ๒๐ ดวง คือ วิปากจิต ๑๓ ดวงเหล่านั้ ตนเองแต่หน้าตนเอง ๑
อรหัตตผลอันมีปัญจฌานเป็นบาท ๑ มหัคคตกิริยาจิต ๕ ย่อมเกิดต่อจาก
กิริยาจิตคู่ที่ ๓”

๒๒๖. วุตตปากา สยญเจติ จุฑทเสว กุริยาชวา

ตทารมมณฺ มุญฺจิตฺวา ปฏฺจานนยโต นเย.

“จิต ๑๔ ดวง คือ วิปากจิตที่กล่าวมาแล้ว [ติเหตุกภาวังคจิต] ๑๓ ดวง
ตนเองแต่หน้าตนเอง ๑ ดวง ย่อมเกิดต่อจากคู่ที่เหลือ ๒ คู่ [กิริยาจิตคู่ที่ ๒
และที่ ๔]

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงทราบตาม[อนันตร]นัยแห่งคัมภีร์ปฏิฐาน
โดยยกเว้นตทาลัมพนจิตต่อกจากกิริยาชวนจิต”

๒๒๗. อถ สาทกิริยา สาทํ เสสํ เสสฺสกิริยาปิ จ

ตทาลมฺพํ ยถาโยคํ วเท อฏฺฐกถานยา.

“ลำดับนั้น บัณฑิตพึงกล่าวถึงตทาลัมพนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส

เวทนา ต่อจากกิริยาจิตอันประกอบด้วยโสมนัสเวทนา และพึงกล่าวถึงตทาลัมพณจิตอื่น[ที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา]ต่อจากกิริยาจิตอื่น[ที่ประกอบด้วยอุเบกขา-เวทนา]ตามสมควร โดยนัยแห่งอรรถกถา”

๒๒๘. มหัคคตา ฤริยา สพฺพา สกปฺปญฺยสมฺมา ตฺหี
อนฺตา ผลนฺติมฺ โหติ อยเมว วิเสสตา.

“มหัคคตกิริยาจิตทั้งหมดเหมือนกับมหัคคตกุศลจิตของตนๆ ในเรื่องนั้น ผลจิตดวงสุดท้ายย่อมเกิดต่อจากเนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต ข้อนี้เท่านั้นเป็นความพิเศษ”

การนับจำนวนจิตที่เกิดก่อน

๒๒๙. อิมสฺसानนฺตรา ธมฺมา เอตฺตกาติ ปกาสิตา
อิมํ ปเนตฺตเกหีติ วุจฺจเตยํ นโยธฺนา.

“ข้าพเจ้าได้แสดงว่าจิตจำนวนเท่านี้ย่อมเกิดต่อจากจิตประเภทนี้ บัดนี้ จะแสดงนัยที่กล่าวว่าจิตประเภทนี้ย่อมเกิดต่อจากจิตจำนวนเท่านี้”

๒๓๐. ทฺวี้หิ กามชวา ตีหิ รุปารูปา จตุหิ ตู
มคฺคา นหิ ผลาติ เทว เสสา เทว ปน สตฺตติ.

“กามาวจรชวนจิตย่อมเกิดต่อจากจิต ๒ ดวง

รูปาวจรชวนจิตและอรูปาวจรชวนจิต ย่อมเกิดต่อจากจิต ๓ ดวง

มรรคจิตย่อมเกิดต่อจากจิต ๔ ดวง

ผลจิต ๒ ดวงตันย่อมเกิดต่อจากจิต ๖ ดวง

ผลจิต ๒ ดวงอื่นย่อมเกิดต่อจากจิต ๗ ดวง”

[กามาวจรชวนจิตย่อมเกิดต่อจากจิต ๒ ดวง คือ ตนเอง ๑ มโนทวาราวชชน-
จิต ๑

รูปาวจรชวนจิตและอรูปาวจรชวนจิต ย่อมเกิดต่อจากจิต ๓ ดวง กล่าวคือ

-รูปาวจรกุศลจิต ๔ มีปฐมฌานจิตเป็นต้นจนถึงจตุตถฌานจิตเป็นที่สุดเกิดต่อ
จากจิต ๓ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ประกอบกับโสมนัสเวทนา ๒
และตนเอง ๑

-รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕ (ปัญจฌานจิต) และอรูปาวจรกุศลจิตรวม ๕ ดวง
เกิดต่อจากจิต ๓ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ประกอบกับอุเบกขา-
เวทนา ๒ และตนเอง ๑

-รูปาวจรกิริยาจิต ๔ มีปฐมฌานจิตเป็นต้นเกิดต่อจากจิต ๓ ดวง คือ กามา-
วจรกิริยาจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ประกอบกับโสมนัสเวทนา ๒ และตนเอง ๑

-รูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๕ และอรูปาวจรกิริยาจิต ๔ รวม ๕ ดวง เกิดต่อจาก
จิต ๓ ดวง คือ กามาวจรกิริยาจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๒
และตนเอง ๑

มรรคจิตย่อมเกิดต่อจากจิต ๔ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔

ผลจิต ๒ ดวงต้นย่อมเกิดต่อจากจิต ๖ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต
๔ มรรคจิตของตนๆ ๑ ตนเอง ๑

ผลจิต ๒ ดวงอื่นย่อมเกิดต่อจากจิต ๗ ดวง กล่าวคือ

-อนาคามีผลเกิดต่อจากจิต ๗ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ อนาคามี-
มรรคจิต ๑ ตนเอง ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑

-อรหัตตผลจิตเกิดต่อจากจิต ๗ ดวง คือ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อรหัตต-
มรรคจิต ๑ ตนเอง ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต ๑]

๒๓๑. เอกมฺหา ทส ปญฺจหิ ปฏฺิจฺฉา สุขตฺริณํ
กาเม โทสฺกิริยาหีน- ชเวหิ คหโต สกา.

“จิต ๑๐ ดวง [ทวีปญฺจวิญญฺญาณจิต ๑๐] ย่อมเกิดต่อจากจิตดวงเดียว
[ปัญฺจทวาราวชฺชนจิต]

สัมปฏฺิจฺฉนจิต ๒ ดวงย่อมเกิดต่อจากจิต ๕ ดวง [สัมปฏฺิจฺฉนจิตฝ่าย
อกุศลวิบาก เกิดต่อจากปัญฺจวิญญฺญาณจิตที่เป็นอกุศลวิบาก ส่วนสัมปฏฺิจฺฉนจิต
ฝ่ายกุศลวิบากเกิดต่อจากปัญฺจวิญญฺญาณจิตที่เป็นกุศลวิบาก]

โสมนัสสันตฺริณจิตย่อมเกิดต่อจากจิต ๒๐ ดวง คือ กามาวจรชวณจิต
๑๘ ยกเว้นชวณจิตที่เป็นโทสมูลจิต [๒] และกิริยาชวณจิต [๙] สัมปฏฺิจฺฉนจิตที่
เป็นกุศลวิบาก ๑ และตนเอง ๑”

๒๓๒. กาเม ชวา กุริยาหีนา ตทาลมฺพสา สโฏฏจฺวา
สคฺคหฺมเจติ เตตฺตีส- จิตฺเตหิ ปฺรตฺติรณา.

“สันตฺริณจิตดวงอื่น [อุเบกขาสันตฺริณจิต] ย่อมเกิดต่อจากจิต ๓๓ ดวง
คือ กามาวจรชวณจิต ๒๐ ยกเว้นกิริยาชวณจิต [๙ ดวง] ตทาลัมพนจิต [๑๑]
กับทั้งโฏฏฐัพพนจิต และสัมปฏฺิจฺฉนจิตดวงหลัง”

๒๓๓. กามปฺปญฺญสุขีตฺริ- กณฺหโฏฏฐพฺพโต ทวยํ
มหาปากนฺตมฺ โหติ อนารูปจฺจุตฺติหิ จ.

“มหาวิปากจิต ๒ ดวงสุดท้าย [มหาวิปากญาณวิปยุตต์ที่ประกอบด้วย

อุเบกขาเวทนา เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑] ย่อมเกิดต่อจากจิต [๓๗ ดวง]
เหล่านี้ คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ โสมนัสสันตীরณจิต ๑ อกุศลจิต ๑๒ วัฏฐัพ-
พนจิต ๑ และจุติจิต ๑๕ ยกเว้นอรุปจุติจิต”

๒๓๔. สตตตีส ปเนตานิ เอตถ หิตฺวา ทุสทวํ
เอเตหิ ปณฺจตีเสหิ ชายเต ทุตฺติทวํ.

“มหาวิปากจิตคู่ที่ ๒ [มหาวิปากญาณวิปยุตต์ที่ประกอบด้วยโสมนัส-
เวทนา เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑] ย่อมเกิดต่อจากจิต ๓๕ ดวงในจิต ๓๗
ดวงนี้โดยยกเว้นปฏิมจิต ๒ ดวง”

๒๓๕. สุขตีราทิ สตุเตเต กุริยโต จาปิ สมฺภาว
เมยฺยา เสสานิ จตฺตาริ ภาวเคน จ ลพฺภเร.

“จิต ๗ ดวงมีโสมนัสสันตীরณจิตเป็นต้นเหล่านี้ [โสมนัสสันตীরณจิต ๑
อุเบกขาสันตীরณจิต ๒ มหาวิปากญาณวิปยุตต์จิต ๔] พึงทราบว่าจะเกิดต่อจาก
กิริยาจิตก็ได้

จิตที่เหลือ ๔ ดวง [มหาวิปากญาณสัมปยุตต์จิต ๔] ย่อมปรากฏโดย
ความเป็นตทาลัมพนกิจและภวังคกิจ”

๒๓๖. มคฺควชฺชา สโฏฐพฺพ- สุขีตฺติรชวาชฺลา
จฺตีติ นวกฺกุจฺหาหิ ตติยทวํ'มาทิสะ.

๒๓๗. เอเตหิ โทสวชฺเชหิ สตตตีหิ'ตรทวํ
รูปภากา วินารุปฺป- ปากาเหตุทฺเหตุเก.

๒๓๘. เตเหเวกฺกณสฏฺฐีหิ โหนติ'รูปาทิกํ วนา
 หาสาวชเช ชเว รูปเ อฏฺฐณฺณเกหิ เตหิ ตุ.
๒๓๙. สาโรปาเกหิ เตเหว หุตฺยาทีนํ อตฺตนา
 อโร'โรชวหิเนหิ เอเกญฺเณหิ ชายเร.
๒๔๐. สุตฺตโรกฺกณคานิ สยญฺจติ ติสตฺตหิ
 อนฺตาวชชํ อนารูป- กวญฺเณหิ ปเนตรํ.

“บันทึกพิงระบุดิจที่๓[มหาวิปากญาณสัมปยุตที่ประกอบด้วยอเบกขา]
 ต่อจากจิต ๗๒ ดวง คือ โสมนัสสันตโรกฺกณจิต ๑ โภกฺกณจิต ๑ ชวนจิต ๕๑ ดวง
 ทั้งหมดยกเว้นมรรคจิต ๔ และจตุตฺตจิต ๑๙

มหาวิปากจิต ๒ ดวงอื่น [มหาวิปากญาณสัมปยุตที่ประกอบด้วยโสมนัส]
 ย่อมเกิดต่อจากจิต ๗๐ ดวงนั้น ยกเว้นปฏิฆจิต ๒

รูปาวจรวิปากจิตย่อมเกิดต่อจากจิต ๕๙ ดวงเหล่านั้น ยกเว้นรูปา-
 วจรวิปากจิต ๔ สันตโรกฺกณจิต ๓ และทวิเหตุกมหาวิปากจิต ๔

รูปาวจรจิตดวงแรก [อากาสาณญฺจายตนจิต] ย่อมเกิดต่อจากจิต ๔๘
 ดวง ยกเว้นหสิตุปบาท ๑ มโนทวารารชชนจิต ๑ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจร-
 กิริยาจิต ๕

รูปาวจรจิตที่ ๒ เป็นต้นย่อมเกิดต่อจากจิตเหล่านั้นและวิปากจิต
 ขั้นต่ำพร้อมทั้งตนเอง โดยลดลงทีละดวงยกเว้นรูปาวจรชวนจิตดวงต่างๆ [เช่น
 อากาสาณญฺจายตนวิปากจิต ย่อมเกิดต่อจากจิต ๔๖ ดวงนั้น ยกเว้นอากาสา-
 ญฺจายตนกุศลจิตและอากาสาณญฺจายตนกิริยาจิต บวกกับตนเองอีก ๑ รวม
 เป็น ๔๗ ดวง รูปาวจรวิปากจิตที่ ๓ และที่ ๔ ก็เพียงลดลงเป็น ๔ และ ๔๕

ตามลำดับ]

อวรัชชนจิตดวงสุดท้าย [มโนทวาราวรัชชนจิต] ย่อมเกิดต่อจากจิต ๒๑ ดวง คือ โสมนัสสันตிரณจิต ๑ ภาวังคจิต ๑๙ และตนเอง ส่วนอวรัชชนจิตอื่น [ปัญจทวาราวรัชชนจิต] ย่อมเกิดต่อจากภาวังคจิต ๑๔ ยกเว้นอรุปาวจรภาวังคจิต”

จำแนกจิตตามบุคคล

๒๔๑. วุตตานนตรสงขาโต นโย ทานิ อเนกธา
 ปุคฺคฺลาทิปปเภทาปี ปวตฺติ ตสฺส วุจฺเจเต.

“ข้าพเจ้ากล่าวอนันตรนัยไว้หลายประเภทแล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงความ เป็นไปแห่งจิตนั้นโดยจำแนกตามบุคคลเป็นต้น”

๒๔๒. ปุณฺณชนสฺส ชายนฺเต ทิฏฺฐิจิงฺขายุตานิ เว
 เสกฺขสฺสเววมลา สตฺต อนนฺตานี’ตรสฺส ตฺ.

๒๔๓. อนฺตามลํ อนาวชฺช- กุริยา เจกฺจนวีสติ
 กุสลากุสลา เสสา โหนฺติ เสกฺขปุณฺณชนเ.

“จิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิและวิจิกิจฉาเหล่านี้ ย่อมเกิดแก่ปุณฺณชน โลกุตตรจิต ๗ ดวงยกเว้นดวงสุดท้าย ย่อมเกิดแก่พระเสขบุคคล เท่านั้น

จิต ๑๙ ดวง คือ โลกุตตรจิตดวงสุดท้าย [อรหัตตผลจิต] และกิริยาจิต ๑๘ ดวง [หสิตุปปาทจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙] ย่อมเกิดแก่ พระอริยบุคคลที่เหลือ [พระอรหันต์]

กุศลจิตและอกุศลจิตที่เหลือ [จิต ๒๔ ดวงอันได้แก่โลกียกุศลจิต ๑๗ อกุศลจิต ๗ ยกเว้นจิตที่ประกอบด้วยทวิขันธ์และวิจิกิจฉา] ย่อมเกิดในพระเสขบุคคลและปุณฺณชน”

๒๔๔. อิตราณี ปณฺณชช- ทวยํ ปากา จ สาสวา
ติณฺณนมนฺปิ สียํ เอวํ ปญฺจธา สตฺตเกทฺโต.

“จิตเหล่านี้ คือ อารยชนจิต ๒ ดวง และโลกียวิปากจิต ๓๒ ดวง พึงมีได้แก่บุคคลทั้ง ๓ [พระเสขะ พระอรหันต์ และปุณฺณชน]

จิต ๘๘ ดวงจำแนกออกเป็น ๕ ประเภท [ปุณฺณ ๑ พระเสขะ ๑ พระอเสขะ ๑ ปุณฺณชนและพระเสขะ ๑ ปุณฺณชน พระเสขะ และพระอเสขะ ๑] ดังนี้แล้ว”

จำแนกจิตตามภูมิ

๒๔๕. กาเม โสฬส ฆานาติตฺ- ตยํ โทสมหาผลา
รูปารูปเป สปาโกติ ปญฺจวีสติ เอกชา.

“จิต ๑๖ ดวง คือ ฆานจิตเป็นต้น ๓ คู่ ปฏิมจิต ๒ และมหาวิปากจิต ๘ ย่อมเกิดในกามภูมิ

วิปากจิตของตนๆ [๘ ดวง] ย่อมเกิดในรูปภูมิและอรุณภูมิ [ทั้งหมดนี้]รวมเป็นจิต ๒๕ ดวง ชื่อว่า เอกชจิต (จิตเกิดในภูมิเดียว)”

๒๔๖. กามปากา จ เสสาทิ- มคฺโค อาทิกิริยา ทฺเว
รูปเป ขวาติ พาวีส ทฺวิชา เสสา ติธาดุชา.

“จิต ๒๒ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิตที่เหลือ ๙ [จักขุวิญญาณจิต ๒ โสตวิญญาณจิต ๒ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตীরณจิต ๓] มรรคจิตดวงแรก ๑ กิริยาจิตดวงตั้นๆ ๒ [ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑] และชวนจิตในรูปภูมิ ๑๐ [รูปาวจรกุศลชวนจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕] ชื่อว่า ทวิชจิต (จิตเกิดในภูมิ ๒)

จิตที่เหลือ [อกุศลจิต ๑๐ เว้นปฏิฆจิต มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ มโนทวาราวชชนจิต ๑ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ เว้นโสดาปัตติมรรคจิต] ชื่อว่า ติชจิต (จิตเกิดในภูมิ ๓)”

๒๔๗. วิตถาโรปิ จ ภูมีสุ เฌยโย กามสุภาสุภ.

หาสวชฺช’มเหตุญจ อปาเย สตตตีสี’เม.

“อนึ่ง พึงทราบความพิสดารในภูมิ ดังนี้ คือ มหากุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ และอเหตุกจิต ยกเว้นหสิตุปปาทจิต ๑๗ ย่อมเกิดได้ในอบายภูมิ”

๒๔๘. หิตฺวา มหคฺคเต ปาเก อสตี เสสคามิสฺสุ

จกฺขุโสทมโนธาทู ตีรณํ โวฏฺฐพฺพมุปี จ.

๒๔๙. โทสเหินชวา โส โส ปาโก รูปे อนาริเย

ปญจสภฺจิจิ นสภฺจิจิ ตู ปริตตภาทิสฺสุ ตีสฺสุ.

“จิต ๘๐ ดวง ยกเว้นมหัคคตวิปากจิต [๘] ย่อมเกิดในกามสุคติภูมิที่เหลือ

จิต ๖๕ ดวง คือ จักขุวิญญาณ ๒ โสตวิญญาณ ๒ มโนธาตุ ๓ สันตীরณจิต ๓ โวฏฐัพพนจิต ๑ ชวนจิต [๕๓] ยกเว้นโทสมูลจิต และวิปากจิตนั้นๆ [มี

ปฐมฌานจิตเป็นต้น] ๑ ย่อมเกิดในรูปภูมิอันมีชอริยภูมิ

จิต ๖๖ ดวง ย่อมเกิดในรูปภูมิ ๓ มีปริตตภาเป็นต้น”

๒๕๐. อาทิปญจามลา กงฺขา- ทิฏฺฐิยฺตุเต วิณา ตเห
เตเยว ปญจปญฺญาส ชายเร สุทฺธภูมิสฺสุ.

“ในเรื่องนั้น จิต ๕๕ ดวงยกเว้นมรรคจิตและผลจิตดวงต้น [โสดา-
ปัตติมรรคจิต ๑ โสดาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามีมรรคจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีมรรคจิต ๑] และจิตที่ประกอบกับวิจิกิจจาและทิฏฐิ ย่อมเกิดในภูมิชั้น
สุทธาวาส”

๒๕๑. อาทิมคฺคทสฺสาหส- รูปหีนชวา สโก
ปาโก โวฏฺฐพฺพนมฺมาติ ติตาลิสฺสึ สียํ นภ.

“จิต ๔๓ ดวง คือ ชวนจิต ๔๑ ยกเว้นมรรคจิตดวงแรก [โสดาปัตติ-
มรรคจิต] ปฏิฆจิต [๒] หลิตฺตฺตปาหจิต [๑] รูปาวจรกุศลจิต [๕] รูปาวจรกิริยา-
จิต [๕] วิปากจิตของตน [อากาศาณัญญาตนวิปากจิต ๑] และโฏฐัพพนจิต
ย่อมเกิดในอรูปภูมิชั้นที่ ๑”

๒๕๒. อโธมฺหานวชฺชา เต ปาโก เจว สโก สโก
ทฺฤติยาทิสฺสุ ชายนฺเต เทว เทว อุนา ตโต ตโต.

“จิตดังกล่าวยกเว้นจิตในชั้นต่ำๆ และผลของตนๆ ลดลงเสียจากจิต
ชั้นต่ำนั้นๆ ชั้นละ ๒ ย่อมเกิดในอรูปภูมิชั้นที่ ๒ เป็นต้น”

[วิญญาณัญญาตนภูมิ มีจิตเกิดได้ ๔๑ ดวง คือ จิต ๔๐ ดวงอันได้แก่จิตที่
กล่าวมาแล้วยกเว้นอากาศาณัญญาตนจิตที่เป็นกุศล วิปาก และกิริยา ๓ วิญญาณัญญา-

ยตนวิปากจิต ๑

อาภิณัจญญายตนภูมิ มีจิตเกิดได้ ๓๙ ดวง คือ จิต ๓๘ ดวงอันได้แก่จิตที่กล่าวมาแล้ววกเว้นวิณฺญาณฺญายตนจิตที่เป็นกุศล วิปาก และกิริยา ๓ อาภิณัจญญายตนวิปากจิต ๑

เนวสัณฺญานาสัณฺญายตนภูมิ มีจิตเกิดได้ ๓๗ ดวง คือ จิต ๓๘ ดวงอันได้แก่จิตที่กล่าวมาแล้ววกเว้นอาภิณัจญญายตนจิตที่เป็นกุศล วิปาก และกิริยา ๓ เนวสัณฺญานาสัณฺญายตนวิปากจิต ๑]

๒๕๓. อรูปเสวก'เมกสฺมี รูปเสวาทิตฺติเกปิ จ
ติเก จ ตติเย เอกัง เทว โหนฺติ ทุตฺติยตฺติเก.

“วิปากจิตดวงหนึ่งย่อมเกิดในชั้นหนึ่งๆ ในอรุณภูมิ ใน ๓ ชั้นแรก [ปฐมฌานภูมิ ๓] และใน ๓ ชั้นที่ ๓ [ตติยฌานภูมิ ๓] ในรูปาวจรภูมิ วิปากจิต ๒ ดวงย่อมมีใน ๓ ชั้นที่ ๒ [ทุติยฌานภูมิ ๓]”

[ในรูปาวจรภูมิ ๔ ชั้น แต่ละชั้น มีวิปากจิตชั้นละ ๑ ดวง

ในรูปาวจรภูมิ ๓ ชั้นแรก คือ พรหมปาริสัชชา พรหมปุโรหิตา และมหาพรหม กับรูปาวจรภูมิ ๓ ชั้นที่ ๓ คือ ปรีตตสุภา อัมปมาณสุภา และสุกภินหา แต่ละชั้นมีวิปากจิตชั้นละ ๑ ดวง

ในรูปาวจรภูมิ ๓ ชั้นที่ ๒ คือ ปรีตตภา อัมปมาณภา และอาภัสสรา แต่ละชั้น มีวิปากจิตชั้นละ ๒ ดวง คือ ทุติยฌานวิปากจิต และตติยฌานวิปากจิต]

๒๕๔. อนฺติมํ รูปปากํ ตู ณฺส เวหฺปผลาทิสฺสุ
กามสฺสคตฺติเยว มหาปากา ปวตฺตเร.

“ส่วนรูปาวจรวิปากจิตดวงสุดท้าย [ปัญจมณานิปากจิต] ย่อมเกิดใน
ชั้นทั้ง ๖ มีเวหัพผลาเป็นต้น [เวหัพผลา และสุทธาวาสกมมิต ๕]
มหาวิปากจิต ๘ ย่อมเป็นไปในกามสุคติภูมิ ๗ เท่านั้น”

๒๕๕. ขมายนาทิตตยํ กามเม ปฏิฆมทวย’เมว จ
สตรสเสสสุ ปจมํ อมลํ มานวาทิสฺส.

“ขมานวิญญานจิตเป็นต้น ๓ คู่ และปฏิฆจิต ๒ ดวง ย่อมเกิดในกาม-
ภูมิ ๑๑

โลกุตตรจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้นในภูมิ ๑๗ แห่งมีมนุษย์โลกเป็นต้น
[ตั้งแต่มนุษย์โลกถึงเวหัพผลาภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๐]”

๒๕๖. อริยาปาวยวชเชสฺส จตุโรททิปผลาทิกา
อปายารูปวชเชสฺส หาสรูปสูกกรียํ.

“โลกุตตรจิต ๔ ดวง มีโสดาปัตติผลจิตเป็นต้น [โสดาปัตติผลจิต ๑
สกทามิมรรคจิต ๑ สกทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑] ย่อมเกิดในภูมิ
๒๑ ยกเว้นสุทธาวาส ๕ และอบายภูมิ ๔

หสิตุปปาทจิต ๑ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ [รวม ๑๑
ดวง] ย่อมเกิดในภูมิ ๒๒ ยกเว้นอบายภูมิ ๔ อรูปภูมิ ๔”

๒๕๗. อปายุทตตยํ หิตฺวา โหตะกาสสูกกรียํ
ตถาปายุทเทว หิตฺวา วิณฺณณกสูกกรียํ.

“อากาศาณญายตนกุศลจิต และอากาศาณญายตนกิริยาจิต ย่อมเกิด
ในภูมิ ๒๓ ยกเว้นอบายภูมิ ๔ และอรูปภูมิชั้นสูง ๓ ชั้น

เช่นเดียวกันนี้ วิญญาณัญจนายตนกุศลจิต และวิญญาณัญจนายตนกิริยา-
จิต ย่อมเกิดในภุมิ ๒๔ ยกเว้นอบายภุมิ ๔ และอรุภุมิชั้นสูง ๒ ชั้น”

๒๕๘. ภวคคาปายวชเชสุ อากิณฺจณฺณสุภกิริยํ
ทิกฺขจิกงฺขายุตา สุทุธะ วินา สพฺพาสฺส ภุมิสฺสุ.

“อากิณฺจณฺณายตนกุศลจิต และอากิณฺจณฺณายตนกิริยาจิต ย่อมเกิด
ในภุมิ ๒๔ ยกเว้นภวคคภุมิ ๑ [เนวสัณฺญาณาสัณฺณายตนภุมิ] และอบายภุมิ ๔
จิตที่ประกอบกับทิกฺขจิสฺสและวิจิกิจฺจา ย่อมเกิดในภุมิทั้งหมด ๒๔ ชั้นยก
เว้นสุทฺธาวาส”

๒๕๙. อมลานิ จ ตีณฺนเต ภวคฺเค จ สุภกิริยา
มหากิริยา จ โหนฺเตเต เตรเสวานปายิสฺสุ.

“จิต ๑๓ ดวงนี้ คือ โลกุตตรจิต ๓ ในลำดับสุดท้าย [อนาคามิผลจิต ๑
อรหัตตมรรคจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑] เนวสัณฺญาณาสัณฺณายตนกุศลจิต ๑ เนว-
สัณฺญาณาสัณฺณายตนกิริยาจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ ย่อมเกิดในภุมิ ๒๖ ยกเว้น
อบายภุมิ”

๒๖๐. อนารูปเป มโนธาตุ ทสฺสนํ สวตීรณํ
กาเม อนิฏฺฐสํโยเค พุรฺหมานํ ปาปชํ ผลํ.

“มโนธาตุ ๓ ทสฺสนจิต ๒ สวณจิต ๒ สันตීรณจิต ๓ ย่อมเกิดได้ในรูป-
ภุมิ

อกุศลวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นแก่พรหมทั้งหลายในขณะที่มีการประจวบกับ
อนิฏฐารมณ[ที่พบ]ในกามภุมิ”

๒๖๑. โวฏฐพพํ กามปฺณณจ ฏิกฺขิหิณํ สอุทฺธวํ
ชฺททเสตานิ จิตฺตานิ ชายเร ตีสมฺภูมิสฺส.

“จิต ๑๔ ดวงเหล่านี้ คือ โวฏฐัพพนจิต ๑ กามาวจรกุศลจิต ๘ โลกมุล-
จิตที่ปราศจากทกฺขิ ๔ [ทกฺขิจิตตวิปปยุตตจิต] โมหมูลจิตที่ประกอบด้วยอุทฺธจจะ
๑ [อุทฺธจจสัมปยุตตจิต] ย่อมเกิดในภุมิทั้ง ๓๐”

จำแนกจิตตามอินทรีย์

๒๖๒. อินฺทริยานิ พุเว อนฺต- ทวยวชฺเชสฺสวเหตุสฺส
ตีณิ กงฺเขตตราเหตุ- ปาเป จตฺตาริ เทรส.

“อินทรีย์ ๒ [อุเปกขินทรีย์และชีวิตินทรีย์] ย่อมมีในอเหตุกจิต ๑๖ ดวง
ยกเว้นจิต ๒ ดวงหลัง [หสิตุปปาทจิต และโสมนัสสันตிரณจิต]

อินทรีย์ ๓ [วิริยอินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และชีวิตินทรีย์] ย่อมมีในจิตที่
ประกอบด้วยวิจิกิจฉา

อินทรีย์ ๔ [เวทนินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สมานินทรีย์ และชีวิตินทรีย์] ย่อม
มีในจิต ๑๓ ดวงอันเป็นอกุศลจิต [๑๒] และอเหตุกจิตอื่น [หสิตุปปาทจิต]”

[เวทนินทรีย์ ๕ คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์
และอุเปกขินทรีย์

จิต ๕ ดวงที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา มีอินทรีย์ ๓ กับโสมนัสสินทรีย์

จิต ๒ ดวงที่ประกอบด้วยโทมนัส มีอินทรีย์ ๓ กับโทมนัสสินทรีย์

จิต ๖ ดวงที่เหลือ มีอินทรีย์ ๓ กับอุเปกขินทรีย์]

๒๖๓. จ ฅาณหีเน ตพพนต- าสเว สตุต นิมมเล
จตุตาลีเส ปนญฺเจว ฅเมยฺย'มินฺทฺริยเกทโต.

“อินทริย ๖ [สัทธินทริย วัริยินทริย สตินทริย สมานินทริย ชีวิตินทริย และเวทนินทริย] ย่อมมีในจิตที่ปราศจากปัญญา [๑๒ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกิริยาจิต ที่ไม่ประกอบกับปัญญา อินทริย ๕ นั้นกับโสมนัสสินทริย มีในจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา ๖ ดวง อินทริย ดังกล่าวกับอุเปกขินทริย มีในจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา ๖ ดวง]

อินทริย ๗ [อินทริยทั้ง ๖ นั้นกับปัญญินทริย] ย่อมมีในโลกียจิตที่ประกอบกับปัญญา ๓๙ ดวง [กามาวจรกุศล วิปาก และกิริยาที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒]

อินทริย ๘ [อินทริยทั้ง ๗ นั้นที่เพิ่มอัญญาตัญญูสสามิตินทริยในโสตาปัตติมรรคจิตเพิ่มอัญญินทริยในโสตาปัตติผลจิตถึงอรหัตตมรรคจิต หรือเพิ่มอัญญาตาวินทริยในอรหัตตผลจิต] ย่อมมีในโลกุตตรจิต ๔๐ พิงทราบจิตโดยจำแนกตามอินทริย ด้วยประการฉะนี้”

จำแนกจิตตามพละ

๒๖๔. เทว พลานิ อเหตุวนต- ทเวย เตณิ ตุ สสเย
จตุตาริ'ตรปาเป จ โหนติ เสสทุเหตุเก.

“พละ ๒ [วิริยะและสมาธิ] ย่อมมีในอเหตุกจิตสุดท้าย [๒ ดวง คือ หลิตุปปาทจิต และโฏฐัพพนจิต]

พละ ๓ [อหิริกะ อนัตตปปะ และวิริยะ] ย่อมมีในจิตที่ประกอบกับ

วิจิกิจจนา

พละ ๔ [อหิริกะ อโนตตัมปะ วิริยะะ และสมาธิ] ย่อมมีในอกุศลจิต
๑๑ อื่น[เว้นวิจิกิจจนา]

พละ ๖ [สัทธา วิริยะะ สติ สมาธิ หิริ และโอตตัมปะ] ย่อมมีใน
ทวิเหตุกจิตที่เหลือ [จิต ๑๒ ดวงที่เป็นกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิตที่เป็น
ญาณวิปปยุต]"

๒๖๕. เอกุณาสีติจิตฺเตสุ มติยฺตุเตสุ สตฺต ตฺ
อพลานิ หิ เสซานิ วิริยนฺตํ พลํ ภเว.

“พละ ๗ [สัทธา วิริยะะ สติ สมาธิ ปัญญา หิริ และโอตตัมปะ] ย่อมมี
ในจิต ๗๙ ดวงที่ประกอบกับปัญญา [กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๑๒ รูปาวจร-
จิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๔๐]

โดยแท้จริงแล้ว จิตที่เหลือ [อเหตุกจิต ๑๖ ยกเว้นหสิตุปบาทและ
โฏฐัพพนจิต] มิใช่พละ พละพึงมีความเพียรเกิดตามหลัง [คือ ประกอบด้วย
วิริยะะเสมอ ย่อมไม่มีในจิตที่ไม่มีวิริยะะ]”

จำแนกจิตตามองค์ฌาน

๒๖๖. อฆานนฺคานิ เทวปญฺจ ตกฺกนฺตา หิ ตทฺงคตา
ฆานเน ปีตวิรฺตเต ตป- ปาทเก อมเล ทฺเว.

“ทวิปัญจวิญญาณไม่เป็นองค์ฌาน เพราะความเป็นองค์ฌานมีวิตก
เกิดตามหลัง

องค์ฌาน ๒ [เวทนาและเอกัคคตา] ย่อมมีในฌานที่คลายปีติแล้ว

[ฌานที่ ๔ และที่ ๕] และในโลกุตตรจิตอันมีฌานที่ ๔ และที่ ๕ เป็นบาท”

๒๖๗. ตติเย สามเล ตีณิ จตุตถาริ ทูติเย ตถา
กาเม นิปปีติเก จาปิ ปญฺจคานิ หิ เสสเก.

“องค์ฌาน ๓ [ปิติ สุข และเอกัคคตา] ย่อมมีในตติยฌานจิต ๑๑
พร้อมด้วยโลกุตตรจิต ๔๐

เช่นเดียวกันนี้ องค์ฌาน ๔ [วิจาร์ ปิติ สุข และเอกัคคตา] ย่อมมีใน
ทุดิยฌานจิต ๑๑ และในกามาวจรจิตที่ไม่มีปิติ

องค์ฌาน ๕ ย่อมมีในจิตที่เหลือ [จิต ๒๙ ดวงอันได้แก่ อกุศลโสมนัส
๔ มหากุศล มหาวิบาก และมหาภิรียาที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา ๑๒ โสมนัส-
สันตிரณจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ ปฐมฌานจิต ๑๑]”

จำแนกจิตตามมรรค

๒๖๘. มคฺคา เทว สํสเย ทิฏฺฐิ- หีนเสสาสุเก ตโย
ทุเหตุเกตเร สุทฺธชฺ- ฌาเน จ ทูติยาทิเก.
๒๖๙. จตุตถาริ ปญฺจ ปจฺม- ฌานกามติเหตุเก
สตุตามเล ทูติยาทิ- ฌานิกเก อฏฺฐจ เสสเก.

“มรรค ๒ [มิจนัสสังกับปะ และมิจนาวายามะ] ย่อมมีในจิตที่ประกอบ
กับวิจิกิจฉา

มรรค ๓ [มิจนัสสังกับปะ มิจนาวายามะ และมิจนัสสมาธิ] ย่อมมีใน
อกุศลจิตที่เหลือ ๗ ดวง ยกเว้นจิตที่ประกอบกับทิฏฐิ [ทิฏฐิจิตตวิปปยุตตจิต ๔
ปฏิกัมมจิต ๒ อุทัจจสหคตจิต ๑]

มรรค ๔ ย่อมมีในทวิเหตุกจิตอื่น และในฉนจิตล้วนๆ มีทุติยฉน
เป็นต้น

มรรค ๕ ย่อมมีในปฐมฉนและกามาวจรจิตที่มีเหตุ ๓

มรรค ๗ ย่อมมีในโลกุตตรจิตอื่นอันประกอบด้วยทุติยฉนเป็นต้น

มรรค ๘ ย่อมมีในจิตที่เหลือ”

[มรรค ๔ คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ
มีอยู่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

มรรค ๔ คือ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ มีอยู่
ในมหากุศลจิต มหาวิปากจิต และมหากิริยาจิต ที่เป็นญาณวิปยุต ๑๒

มรรค ๔ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ มีอยู่ใน
มหัคคตจิต ๒๔ ดวงมีทุติยฉนเป็นต้น

มรรค ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ
สัมมาสมาธิ มีอยู่ในจิต ๑๕ ดวง คือปฐมฉนจิต ๓ และมหากุศล มหาวิปาก มหากิริยา
ที่เป็นญาณสัมปยุตตจิต ๑๒

มรรค ๗ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาวาจา สัมมา-
กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และสัมมาสมาธิ มีอยู่ในโลกุตตรจิต ๓๒ ยกเว้นปฐมฉนจิต ๘

มรรค ๘ ที่เพิ่มสัมมาสังกัปปะจากมรรค ๗ มีอยู่ในโลกุตตรจิต ปฐมฉน ๘
ดวง]

๒๗๐. เหตุวนตโต หิ มคฺคสฺส อมคฺคญฺคมเหตุกั

ณมคฺคญฺคยตํ นตฺติ

พลฺลหิปี จ ปญฺจหิ.

“อเหตุกจิตไม่มีองค์มรรค เพราะมรรคเป็นสภาวะมีเหตุ จิตที่ประกอบ
ด้วยองค์มรรค ๖ และประกอบด้วยผละ ๕ ย่อมไม่มี”

การเกิดขึ้นของสันตிரณจิตและตทาลัมพนจิต

๒๗๑. สุขิตีรตทาลมพํ อิกฺกุเจ ปุณฺณชฺเชกฺขวา
อิกฺกฉมชฺฌเอ’ตรํ โหติ ตพฺพิปกฺเข ตฺว โคจเร.

“สันตிரณจิตและตทาลัมพนจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา ย่อมมีใน
[อติ]อิกฺกุฉารมณํ

อุเบกขาสันตிரณจิตและอุเบกขาตทาลัมพนจิตอันเป็นกุศลวิบาก ย่อม
มีในอิกฺกุฉมัชฌัตตารมณํ

จิตอื่นจากนี้ [สันตிரณจิตและตทาลัมพนจิตที่เป็นอกุศลวิบาก] ย่อมมี
ในอารมณํอันตรงกันข้ามกับอารมณํนั้น [อติอิกฺกุฉารมณํ และอนิกฺกุฉมัชฌัตตา-
รณํ]”

๒๗๒. โทสทฺวยา ตทาลมพํ น สุขิกิริยโต ปน
สพฺพํ สุภาสุภา นนฺนเจ ตทาลมพณฺวาทโต.

“โสมนัสตทาลัมพนจิตย่อมไม่เกิดต่อจากโทสมูลจิต
ตทาลัมพนจิตทุกดวงย่อมไม่เกิดต่อจากกิริยาจิต เนื่องจากพระผู้มี-
พระภาคตรัสการเกิดตทาลัมพนจิตในเมื่อกุศลขวนะหรืออกุศลขวนะดับไปแล้ว”

๒๗๓. กิริยโต วา ตทาลมพํ โสเปกฺขาย สุขี น หิ
อิตรา อิตรณฺเจติ อิทํ สุกฺกุปลกฺขเย.

“อนึ่ง ตทาลัมพนจิตที่ประกอบกับโสมนัสเวทนาย่อมไม่เกิดต่อจาก
กิริยาจิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา

ตทาลัมพนจิตอื่น[ที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา]ย่อมไม่เกิดต่อจากกิริยา-
จิตอื่น[ที่ประกอบกับโสมนัสเวทนา]

บัณฑิตพึงกำหนดข้อวินิจฉัยของคัมภีร์อรรถกถาด้วยประการดังนี้”

๒๗๔. สนิททายกมฺเมน

ตทาลมฺพวตฺตยํ

นียามนํ ชวสฺสาห

กมฺมสฺสเวฏฺฐกมฺมโต.

“เมื่อตทาลัมพนจิตดำเนินไปด้วยกรรมอันให้ผลปฏิสนธิ อาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวความแน่นอนว่า ตทาลัมพนะย่อมเสมอเหมือนกับชวนะ เหมือนเมื่อมี
ความเป็นไปของตทาลัมพนจิต ท่านกล่าวถึงความแน่นอนว่าตทาลัมพนะย่อม
เสมอเหมือนกับกรรม”

[เมื่ออกุศลชวนะเป็นอสังขาริก ประกอบกับโสมนัส หรือเป็นญาณสัมปยุต
ตทาลัมพนะก็เป็นอสังขาริก ประกอบกับโสมนัส หรือเป็นญาณสัมปยุตเช่นกัน โดยคล้อย
ตามชวณจิตที่เป็นกรรมอันให้ผลปฏิสนธิ]

สังคหณัย

๒๗๕. จิตฺเต เจตสิกฯ ยสฺมี

เย วุตฺตา เต สมาสโต

วุจฺจเร ทานิ เทวปญฺเจ

สพฺพคา สตุตฺต ชายเร.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงเจตสิกอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในจิต

เจตสิก ๗ ดวงที่ประกอบกับจิตทั้งหมด ย่อมเกิดในทวิปัญจวิญญาน”

๒๗๖. ตกฺกจรรจาธิโมกฺกเขหิ เตยเว ชายเร ทส
 ปญฺจภูจฺฉานมโนธาตุ- ปญฺจเก สุขตฺธีรณ.
 ๒๗๗. เอเต ปิตาธิกา หาสเ วายาเมเน จ ทฺวาธิกา
 โวฏฺฐพฺพนปิ เอเตว ทเสกา ปิตฺวชฺชิตา.

“เจตสิกเหล่านั้นกับวิตก วิจารณ์ และอธิโมกข์ รวมเป็น ๑๐ ดวง ย่อม
 เกิดในมโนธาตุ ๓ และอเหตุกปฏิสนธิจิต ๒

เจตสิกเหล่านั้นเพิ่มปิติ ย่อมเกิดในโสมนัสสันตฺธิระ
 เมื่อรวมเป็น ๑๒ กับวิริยะะ ย่อมเกิดในหสิตุปปาทจิต
 เจตสิกเหล่านั้นยกเว้นปิติ ย่อมเกิดในโวฏฐัพพนจิต”

๒๗๘. ปาปสาธารณา เต จ ติปญฺจุทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 กงฺขายฺตุเตปิ เอเตว สกฺงฺขา หินฺนิจฺฉยา.

“เจตสิก ๑๕ ดวง คือ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ๔ และเจตสิก ๑๑
 ดวงนั้น ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยอุทัจจเจตสิก

เจตสิก ๑๕ ดวงเหล่านั้นอันประกอบด้วยวิจิกิจฉา ยกเว้นอธิโมกข์
 ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาเจตสิก”

๒๗๙. กงฺขาวชฺชา ปเนเตว สโทสจฺฉนฺทนิจฺฉยา
 สตฺตรส ทฺเส โหณฺติ สโลภนฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ๒๘๐. โทสวชฺชา สโลภา เต ตตฺติยาทฺตฺตฺตฺต
 ทิฏฺฐิปปิตฺตฺตฺตฺต ทฺวินเวณฺณวีสติ.

“อนึ่ง เจตสิกเหล่านั้นซึ่งยกเว้นวิจิกิจฉาเจตสิก ประกอบด้วยโทสะ ฉันทะ

และอธิโมกษ์ รวม ๑๗ ดวง ย่อมเกิดในโทสมูลจิต ๒ [ในขณะที่อิสสา มัจฉริยะ
ถูกกุกจะ และถีนมิทธะไม่เกิดขึ้น]

เจตสิกเหล่านั้นยกเว้นโทสะ ประกอบกับโลภะ ย่อมเกิดในจิตที่ประกอบ
กับโลภเจตสิก

เจตสิกเหล่านั้นอันเพิ่มเจตสิก ๒ ดวง คือ ทิฏฐิหรือปีติ หรือทั้งทิฏฐิ
และปีติ รวมเป็น ๑๘ หรือ ๑๙ ดวง ย่อมมีในจิตคู่ที่ ๓ เป็นต้น”

[คู่ที่ ๑ และคู่ที่ ๒ มีเจตสิก ๑๙ ดวง ส่วนคู่ที่ ๓ และคู่ที่ ๔ มีเจตสิก ๑๘
ดวงในขณะที่ถีนมิทธะไม่เกิดขึ้น]

๒๘๑. ปีติจารปปนาวชฺชา อาทิตฺโต ยาว ตีลีสํเม
อุปฺปชฺชนฺติ จตฺตถาภิ- ฐุปาฐูปมเนสุ เว.

“เจตสิกเหล่านี้ยกเว้นปีติ วิตก และวิจารณ์ นับแต่ต้น[คือเวทนา] จน
ถึง ๓๐ ดวง ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตที่ ๔ เป็นต้น [மானที่ ๔ กับที่ ๕] และ
อรูปาวจรจิต ๑๒ [ในขณะที่อัปปมัญญา ๒ ไม่เกิดขึ้น]”

๒๘๒. ปีติจารวิตฺตกุเกสุ เอเกน ทฺวิตติฏฺกมา
ตติยาทิสฺส เตเยว ตีเสกเทวตโยธิกา.

“เจตสิก ๓๐ ดวงนั้นร่วมกับปีติ วิจารณ์ และวิตก ๑ ดวง ๒ ดวง และ
๓ ดวงเป็น ๓๑, ๓๒ และ ๓๓ ดวง ย่อมเกิดในมานมิตติยमानเป็นต้น
ชั้นต่ำ ตามลำดับ [ในขณะที่อัปปมัญญา ๒ ไม่เกิดขึ้น]”

๒๘๓. เอเตวาทิทฺเวเย กาเม ทฺติยาทิกุเกสุ หิ
มตี ปีตี มติปปีตี หิตฺวา เต กมโต สियฺ.

“เจตสิก ๓๓ ดวงนั้น ย่อมเกิดในกามาวจรจิตคู่แรก
 หนึ่ง ในจิตคู่ที่ ๒ เป็นต้น เจตสิกเหล่านั้นยกเว้นปัญญา ปิติ ปัญญา
 และปีติ ย่อมมีตามลำดับ [ในขณะที่วิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒ ไม่เกิดขึ้น]”

๒๘๔. ฌาเน วุตฺตาว ตชฺฌมานิ- กามเล วิรตาทิกา
 ตตฺถเถตา นียตา วิตฺติ วเท สพฺพตฺถ สมฺภาวา.

“เจตสิกที่กล่าวไว้ในฌาน พร้อมทั้งวิรติเจตสิก ย่อมเกิดในโลกุตตร-
 จิตอันประกอบด้วยฌานนั้นๆ วิรติเจตสิกเหล่านี้มีความแน่นอนในโลกุตตรจิต
 บัณฑิตพึงกล่าวถึงเวทนาในโลกุตตรจิตทั้งหมด ตามสมควร”

๒๘๕. กามปฺญเญสุ ปจฺเจกํ ชายนฺตานียเตสุ หิ
 วิรติโย ทยาโมทา กามे सातसुगुरिये.

“ในบรรดาอนียตโยคีเจตสิก วิรติเจตสิกย่อมเกิดแยกกันในกามาวจร-
 กุศลจิต

กรุณาเจตสิกและมุทิตาเจตสิก [อัปปมัญญาเจตสิก ๒] ย่อมเกิดใน
 กามาวจรกุศลจิตและกิริยาจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา”

๒๘๖. มชฺฌตฺเตปิ วทฺนเตเก สเหตุกฺสุกฺกुरिये
 สุขชฺฌมานेปิ ปจฺเจกํ โหนฺติเยว ทยามฺทา.

“อาจารย์บางท่านกล่าวว่า กรุณาเจตสิกและมุทิตาเจตสิก ย่อมเกิด
 แยกกันในกุศลจิตและกิริยาจิตที่เป็นสาเหตุกะซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา
 และเกิดในฌานที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา”

[คาถา ๒๘๕-๘๖ กล่าวตามมติของคัมภีร์รูปารูปวิภาค (ข้อ ๓๒) ที่กล่าวว่า
 กรุณาและมุทิตาไม่มีในจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา แล้วอ้างมติของคัมภีร์อภิธรรมัตถ-
 สังคหะ (ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๓๐) ว่าเจตสิกเหล่านั้นเกิดในมหากุศลจิตและมหาภิราจิตที่
 ประกอบด้วยอุเบกขาได้]

๒๘๗. ถินมิทฐํ สสงฺขาราเร ทิฏฺฐิหีนทฺวเย ตฺหิ
 มาเนน วา ตโย เสส- ทิฏฺฐิหิเน วิธกโก.

“ถินเจตสิกและมีทฐเจตสิก ย่อมเกิดในสสังขาริกจิต
 ทั้งสองดวงนั้นรวมเป็น ๓ กับมานเจตสิก ย่อมเกิดในสสังขาริกจิตที่
 ปราศจากทิฏฐิ ๒ ดวง

มานเจตสิกดวงเดียวย่อมเกิดในจิตที่ปราศจากทิฏฐิ”

๒๘๘. อีสฺสามจฺเณรกุฏฺฏจฺจา วิสฺสุํ โทสยฺตทฺวเย
 ตตฺถนฺตเก สียํ ถิน- มิทฺฐเกน ตโยปิ วา.

“อิสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก และกุฏกุจเจตสิก ย่อมเกิดเป็นอย่างๆ
 [ไม่พร้อมกัน] ในจิตที่ประกอบกับโทสะ ๒ ดวง

อนึ่ง เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนั้น[เกิด]ทีละดวงพร้อมทั้งถินเจตสิกและมีทฐ-
 เจตสิก

เมื่อรวมเป็น ๓ ย่อมเกิด[พร้อมกัน]ในสสังขาริกจิต”

สัมปโยคณฺย

๒๘๙. เย วุตฺตทา เอตฺตกา เอตฺถ อิติ เจตสิกกา'ขิลา
 ตตฺถเอตฺตเกสฺสวิทฺทเนวํ วุจฺเจเตยํ นโยธฺนา.

“เจตสิกทั้งหมดเหล่านี้ได้อันข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่ามีประมาณเท่านี้ บัดนี้
ข้าพเจ้าจะกล่าวนัยที่แสดงจิตซึ่งประกอบกับเจตสิกเหล่านั้น”

๒๙๐. เตสภูจียา สุขํ ทุกขํ ตีสุเปกขาปิ เวทนา
ปณฺจปณฺณาสจิตฺเตสุ ภเว อินฺทริยโต ปน.

๒๙๑. เอกตฺถกตฺถ เจว เทว- สภูจียา ทฺวิสุ ปณฺจหิ
ปณฺณาสายาติ วิมฺเมยฺยํ สุขาทินฺทริยปณฺจกํ.

“สุขเวทนาย่อมเกิดในจิต ๖๓ ดวง

ทุกข์เวทนาย่อมเกิดในจิต ๓ ดวง

อุเบกขาเวทนาย่อมเกิดในจิต ๕๕ ดวง

เมื่อกล่าวโดยอินทรีย์พึงทราบตามอินทรีย์ ๕ หมวดมีสุขอินทรีย์เป็นต้น

ว่า

สุขเวทนาและทุกข์เวทนาย่อมเกิดในจิตดวงหนึ่งๆ

โสมนัสเวทนาย่อมเกิดในจิต ๖๒ ดวง

โทมนัสเวทนาย่อมเกิดในจิต ๒ ดวง

อุเบกขาเวทนาย่อมเกิดในจิต ๕๕ ดวง”

[สุขเวทนาเกิดในจิต ๖๓ ดวง คือ สุขสหคตกุศลวิปากกายวิมฺญาน ๑ กาม-
โสมนัส ๑๘ ฌานโสมนัส ๔๔

ทุกข์เวทนาเกิดในจิต ๓ ดวง คือ ทุกขสหคตอกุศลวิปากกายวิมฺญาน ๑ โทส-
มูลจิต ๒

อุเบกขาเวทนาเกิดในจิต ๕๕ ดวง คือ อุเบกขालอภิมูลจิต ๔ โมหามูลจิต ๒

อุเบกขาเหตุกจิต ๑๔ อุเบกขากามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปัญฺจมณฺณ ๒๓

อีกนัยหนึ่ง สุขเวทนาเกิดในจิต ๑ ดวง คือ สุขสหคตกุศลวิปากกายวิญญฺณ ๑

ทุกข์เวทนาเกิดในจิต ๑ ดวง คือ ทุกขสหคตอกุศลวิปากกายวิญญฺณ ๑

โสมนัสเวทนาเกิดในจิต ๖๒ ดวง คือ กามโสมนัส ๑๘ ฌานโสมนัส ๔๔

โทมนัสเวทนาเกิดในจิต ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒

อุเบกขาเวทนาเกิดในจิต ๕๕ ดวง คือ อุเบกขาลอภิมูลจิต ๔ โมหามูลจิต ๒

อุเบกขาเหตุกจิต ๑๔ อุเบกขากามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปัญฺจมณฺณ ๒๓]

๒๙๒. ทสฺสุตฺตรสเต โหติ นิจฺจโย วีริยํ ตโต

ปญฺจเหิเน ตโต’กุเน สมานินฺทริย’มาทิสะ.

“อธิโมกข์เจตสิกย่อมมีในจิต ๑๑๐ ดวง [ยกเว้นทวิปัญจวิญญฺณ ๑๐ และวิจิกิจจนาสหคตจิต]

วีริยเจตสิกย่อมมีในจิตเหล่านั้นยกเว้นจิต ๕ ดวง [มโนธาตุ ๓ สันติริณจิต ๓ เพิ่มวิจิกิจจนาสหคตจิต]

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมานินทรีย์ (เอกัคคตาเจตสิกที่จัดเป็นอินทรีย์) ไว้ในจิตที่ลดลงเสียหนึ่งดวงจากจิต ๑๐๕ ดวงนั้น [ยกเว้นวิจิกิจจนาสหคตจิต]”

[อธิโมกข์เจตสิกเกิดในจิต ๗๘ หรือ ๑๑๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจจนา) อเหตุกจิต ๘ (เว้นทวิปัญจวิญญฺณ ๑๐) กามโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

วีริยเจตสิกเกิดในจิต ๗๓ หรือ ๑๐๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวาร-

จิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

วิจารณ์เจตสิกเกิดในจิต ๖๖ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ (เว้นทวิปัญญา-
วิมูขณ ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑

วิตกเจตสิกเกิดในจิต ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ (เว้นทวิปัญญา-
วิมูขณ ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

ปีติเจตสิกเกิดในจิต ๕๑ ดวง คือ โสมนัสโลกมุขจิต ๔ โสมนัสสันตிரณจิต ๑
หสิตุปปาทจิต ๑ โสมนัสกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑
ตติยฌานจิต ๑๑]

๒๙๕. วิริตี ฌฏฐเก วีเส กรุณามุทิตาถ วา
อฏฐโสเปกขจิตฺเตน อฏฐวีสติยา สियํ.

“วิริตีเจตสิกย่อมเกิดในจิต ๔๘ ดวง

กรุณาเจตสิกและมุทิตาเจตสิกย่อมเกิดในจิต ๒๐ ดวง หรือเกิดใน
จิต ๒๘ ดวงโดยรวม[มหากุศลและมหาภิรียา]จิตที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนา
๘ ดวง

[จิต ๒๐ ดวง คือ โสมนัสมหากุศลจิต ๔ โสมนัสมหาภิรียาจิต ๔ รูปาวจรจิต
๑๒ เว้นปัญจมฌานจิต ๓

จิต ๒๘ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๒ เว้นปัญจม
ฌานจิต ๓]”

๒๙๖. อหิริก’มโนตตป- โมหุทฺธจฺญจ ทฺวาทเส
โลโห อฏฺฐสุ จิตฺเตสุ ถินมิทฺธํ ตฺ ปณฺจสุ.

“อหิริกเจตสิก อโนตตปป์เจตสิก โมหเจตสิก และอุทฺทัจจเจตสิก ย่อม
เกิดใน[อกุศล]จิต ๑๒ ดวง

โลภเจตสิกย่อมเกิดใน[โลภมูล]จิต ๘ ดวง

ถิ่นเจตสิกและมีทรเจตสิกย่อมเกิดใน[อกุศลสังขาริก]จิต ๕ ดวง”

๒๙๗. มาโน จตุสสุ ทิฏฐิจิ จ ตถา ทวีสสุ มนสฺสุ หิ

โทโส อัสสา จ มจฺเณรํ กุกฺกุกฺกจฺเณจ ภาวนฺติเม.

“มานเจตสิกย่อมเกิดใน[ทิฏฐิคตวิปปยุตต]จิต ๔ ดวง

ทิฏฐิเจตสิกก็เช่นเดียวกัน [เกิดในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔]

เจตสิกเหล่านี้ คือ โทสะ อัสสา มัจฉริยะ และกุกกุกจะ ย่อมเกิดใน
[โทสมูล]จิต ๒ ดวง”

๒๙๘. เอกสฺมี วิมตี โหติ เอวํ วุตฺตานุสฺสารโต

อปฺปวตฺตตินโย จาปิ สกฺกา ฅาตุํ วิชานตา.

“วิจิกิจฉาย่อมเกิดในจิตดวงเดียว [วิจิกิจฉาสหคตจิต]

บัณฑิตทราบนัยแห่งการที่เจตสิกไม่เกิดในจิตได้ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าว
มาแล้วอย่างนี้”

๒๙๙. อสฺมี ขนฺธเว วัญเณยฺโย เวทนาที่สฺวญํ นโย

เอกธาติวิโร ยุตฺติ- วสา เตนาวิโยคโต.

“วิธีจำแนกเวทนาชั้นหนึ่งเป็นหนึ่งประเภทเป็นต้น ฟังทราบเหมือนใน
วิญญาณชั้นนี้ด้วยอำนาจของการประกอบ เพราะไม่แยกไปจากวิญญาณชั้น
นั้นได้”

[เวทนาที่เกิดในโลภยจิต ๘๑ ดวง เป็นโลภยเวทนา หรือเวทนาที่เกิดใน
โลกุตตรจิต ก็เป็นโลกุตตรเวทนา เป็นต้น]

ชั้น ๕ ไม่มีแก่นสาร

๓๐๐. อุปมา เณรปุณโท จ พุพฺพุโ พุ มิตตณฺหิกา
กทลี มายา วิญญะยา ขนฺธานํ ตุ ยถากุณฺม.

“ข้ออุปมาของชั้นทั้งหลาย ฟังทราบว่ามีเหมือนฟองน้ำ ต่อมน้ำ
พยับแดด ตันกล้วย และมายา ตามลำดับ”

[ชั้น ๕ มีอุปมาดังนี้ คือ

รูปชั้น	เหมือนฟองน้ำ
เวทนาชั้น	เหมือนต่อน้ำ
สัญญาชั้น	เหมือนพยับแดด
สังขารชั้น	เหมือนตันกล้วย
วิญญาณชั้น	เหมือนมายา]

๓๐๑. เตสํ วิมทุทาสหน- ขณโสภปฺปโลภน-
นิสสารวณฺจกตฺเตหิ สมานตฺตํ สมหาภู.

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าชั้นเหล่านั้นเหมือนกับภาวะของสิ่งที่ไม่
ทนต่อการบีบคั้น งามชั่วขณะ ล่อใจ ไร้สาระ และหลอกลวง”

๓๐๒. เต สาสวา อุปาทานก- ขนฺธา ขนฺธาว'นาสวา
ตตฺถาที ทุกฺขวตฺถตฺตา ทุกฺขา ภารา จ ขาทกา.

“รูปเป็นต้นที่ยังมีอาสวะ เรียกว่า อุปาทานชั้นที่ที่ไม่มีอาสวะ คงเรียกว่า ชั้นที่

ในเรื่องนั้น อย่างแรกชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ คล้ายของหนัก เป็นเหมือนผู้กิน[อาหาร]”

๓๐๓. ขนฺธานิจฺจาติธมฺมา เต วรฺกสฺส สกฺยา อิติ

อสุขทุพฺพมฺโต จิกฺขว อุกฺขิตฺตาสิกฺรี ยถา.

“ชั้นดังกล่าวมีสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น เปรียบดังเพชรฆาตหน้าสะพรึงกลัว และปรากฏเหมือนผู้มีมือถือดาบเงื้อง่า เพราะเป็นสภาวะมิใช่สุขจริง”

อิติ สจฺจสขฺเขเป วิญฺเฒาณกฺขนฺธปิกิณฺณกนฺยสขฺเขโป นาม

จตุตฺถํ ปริจฺเฉทํ.

จบปริเฉทที่ ๔ ชื่อว่า วิญญาณักขนธปิกิณณกนยสังเขป ในคัมภีร์สัจจสังเขป

ปริจเฉทที่ ๕

นิพพานบัญญัติปริทีปนะ

(แสดงนิพพานและบัญญัติ)

นิพพาน

๓๐๔. ราคาที่นํ ขยํ วุตตํ นิพพานํ สนฺติลกฺขณํ
 สํสารทุกฺขสนฺตาป- ตตฺตตฺตสฺสาลํ สเมตเว.

“พระนิพพานอันมีลักษณะสงบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นสภาพสิ้นไปแห่งกิเลสมีราคาเป็นต้น สามารถดับเพลิงทุกข์เร่าร้อนในสงสาร”

๓๐๕. ขยมตฺตํ น นิพพานํ สคฺมภีราทิวาจโต
 อภาวสฺส หิ กุมฺมานํ โลมสฺสเว น วาจตา.

“พระนิพพานมิใช่เพียงสภาพดับสูญ เพราะพระพุทธรองค์ตรัสว่าเป็นธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง มิใช่อุปมาเหมือนความไม่มีของหนวดเต่า”

๓๐๖. ขโยติ วุจฺเจเต มคฺโค ตปฺปาปตฺตา อิทํ ขยํ
 อรหตฺตํ วิยฺยุปฺปาท- วยาภาวา ฐวณฺจ ตํ.

“มรรคเรียกว่า ขยะ (เหตุดับกิเลส) พระนิพพานนี้ก็เรียกว่า ขยะ เพราะพึงบรรลุด้วยมรรคเหมือนอรหัตตผล

อนึ่ง พระนิพพานชื่อว่า ยั่งยืน เพราะไม่มีความเกิดและความเสื่อม”

[มรรคเป็นสภาพละกิเลสโดยสิ้นเชิง จึงเรียกว่า ขยะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

ขยันทิ กิเลสา เอเตนาติ ขโย (ขยะ คือ เหตุดับกิเลส) ส่วนพระนิพพานและอรรถัตตผล
ชื่อว่า ขยะ โดยการัญจาระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้
เป็นการกล่าวถึงเหตุคือมรรค แต่เจตนาหมายถึงผลคือพระนิพพานและอรรถัตตผลที่
พึงบรรลุด้วยมรรค ดังตัวอย่างว่า จกขุนา รูปิ ปัสสติ (เห็นรูปด้วยตา) คำว่า จกขุนา
(ด้วยตา) เป็นส่วนที่กล่าวถึงเหตุคือจักขุประสาทแต่เจตนาหมายถึงผลคือจักขุทวาร-
วิถีซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุประสาท]

๓๐๗. สงฺขตํ สมมุติญจาปี ฌาณ'มัลลมุพ เหว หิ
ฉินฺเท มเล ตโต วตฺถุ อิจฺฉิตพฺพ'มสงฺขตํ.

“ฌาณที่หนึ่งสังขตธรรมหรือสมมุติมาเป็นอารมณ์ ย่อมตัดขาดกิเลส
มลทินไม่ได้ ดังนั้น จึงควรปรารภณาสภาวะที่เป็นอสังขตธรรม [พระนิพพาน]”

[วิปัสสนาญาณตั้งแต่ขั้นแรกถึงสังขารูปกขาญาณ รับเอาสังขตธรรมเป็น
อารมณ์ ส่วนญาณในฌานรับเอาบัญญัติหรือมหัคคตะที่เป็นปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์
ญาณดังกล่าวจึงตัดขาดกิเลสมลทินไม่ได้ เพราะมีอารมณ์เป็นสังขตธรรมแต่มีมรรคญาณ
รับเอาพระนิพพานที่เป็นอสังขตธรรมเป็นอารมณ์ จึงตัดขาดกิเลสได้โดยสิ้นเชิง]

วิสุทธิ ๗

๓๐๘. ปตฺตูกาเมเน ตํ สนฺตี ฉพฺพิสุทฺธิ สมายิย
ฌาณทสฺสนสุทฺธิ ตู สาธตพฺพา หิตตฺถินา.

“พระโยคาวจรผู้ใคร่ประโยชน์ มุ่งจะบรรลุแดนสงบนั้น บำเพ็ญวิสุทธิ
๖ แล้ว พึงเจริญญาณทัสสนวิสุทธิให้สำเร็จ”

๓๐๙. เจตนาทิวา สีส- สุทธิ ตตถ จตุพพิธา
 โสภารสมาธิ ตุ จิตตสุทธิติ วุจเจเต.

[ศิลปสุทธิ ๔ อย่างกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (หน้า ๔๖) และวิสุทธิ-
เม ๑ หน้า ๗) คือ

๓. สังวรศีล ศีลคือการสำรวมในพระปาติโมกข์ การสำรวมด้วยสติ
การสำรวมด้วยญาณ การสำรวมด้วยขันติ และการสำรวมด้วยวิริยะ

๓๑๐. สมุปาเทตวาทิเทวสุทธี นมนา นามํ तु रूपं
 रूपं नदधि อิहतताति- वतुदुति ज ववतुदपे.

“พระโยคาวจรผู้บำเพ็ญวิสุทธิทั้งสองแล้วพึงกำหนดว่า “เวทนาขันธ

เป็นต้นเป็นนาม เพราะเป็นสภาพย่อมไป[หาอารมณ์]

รูปชั้นนี้ชื่อว่า รูป เพราะเป็นสภาพแปรปรวน
 สิ่งที่เป็นอัตตาตัวตนเป็นต้นย่อมไม่มีในนามธรรมและรูปธรรมนี้”

๓๑๑. มณินฺหาตเป อคฺคิ อสนฺโตปิ สมากเม
 ยถา โหติ ตถา จิตฺตํ วตฺถาลมฺพาทิสฺสคฺเม.

“จิตย่อมเกิดขึ้นด้วยการประจวบกันแห่งวัตถุรูปและอารมณ์เป็นต้น
 เหมือนไฟแม้จะไม่มีอยู่ก่อน ก็เกิดขึ้นได้ในเมื่อแก้วมณี เชื้อ และแดดมา
 ประจวบกัน”

[พลอยชนิดหนึ่งชื่อสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) เมื่อถูกแสงอาทิตย์กระทบ ก็
 จะเกิดการรวมแสง พลอยนั้นกับเชื้อไฟและแสงแดดที่นำมาร่วมกัน ย่อมก่อให้เกิดไฟ
 ที่ยังไม่มิดันใด จิตย่อมเกิดขึ้นในเมื่อมีการประจวบกันระหว่างวัตถุรูปมีจักขุวัตถุเป็นต้น
 อารมณ์ และมนสิการเป็นต้น ฉะนั้น]

๓๑๒. ปงฺคุลนฺธา ยถา คนฺตุํ ปจฺเจกมฺสมตฺถกา
 ยนฺติ ยุตฺตา ยถา เอวํ นามรูปวฺหยา กิริยา.

“คนง่อยกับคนตาบอดแยกกันเดินไม่ได้ เมื่อร่วมมือกันแล้วย่อมเดิน
 ไปได้ ฉะนั้น อากาของธรรมที่ชื่อว่า รูปนาม ก็ฉะนั้น”

ทิจฺฉวิสุทฺธิ

๓๑๓. น นามรูปโต อณฺโณ อตฺตาทิ อิติ ทสฺสนํ
 โสธนตฺตา หิ ทฺพทิจฺฉํ ทิจฺฉวิสุทฺธิ จุจฺจติ.

“ความเห็นว่ อัตตาเป็นต้นอื่นจากรูปนามย่อมไม่มีชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ เพราะชำระความเห็นผิด”

๓๑๔. อวิชชาตณฺหุปาทาน- กมฺเมนาทิมฺหิ ตํ ทวยํ
รูปํ กมฺมาทิต นามํ วตฺถาทิหิ ปวตฺตติยํ.

“รูปนามทั้งสองนั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ในขณะปฏิสนธิ

ในปวัตติกาล รูปเกิดขึ้นด้วยกรรมเป็นต้นนามเกิดด้วยวัตถุนั้นเป็นต้น”

๓๑๕. สทา สพฺพตฺถ สพฺพเพสํ สทิสํ น ยโต ตโต
นาเหตุ นานุโณ อตฺตาทิ- นิจฺจเหตุติ ปสฺสติ.

“พระโยคาวจรย่อมเห็นว่ารูปนามของเหล่าสัตว์ทั้งปวงต่างกันในกาลทุกเมื่อ ในที่ทั้งหมด ดังนั้น รูปนามเหล่านั้นจึงมีเหตุปัจจัยโดยแท้ แต่สภาพมี อัตตาเป็นต้นอื่นจากรูปนามและเหตุที่เที่ยงแท้แน่นอน ย่อมไม่มี”

กัஙฺขาวิตรณวิสุทธิ

๓๑๖. เอวํ ตีรยเต กงฺขา ยาย ปณฺณาย ปจฺจเย
ทิฏฺฐตฺตา สุทฺธิ สา กงฺขา- ตรณํ อิติ วุจฺจติ.

“พระโยคาวจรย่อมข้ามความสงสัยในเหตุปัจจัยเช่นนี้ ด้วยปัญญาไต่ ญาณนั้นเรียกว่า กัฆขาวิตรณวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งการข้ามความสงสัย)”

มคฺคคามคคฺคญาณทสฺสนวิสุทธิ

๓๑๗. ปตฺตตณฺณวาทปริมฺโณ โส อตรฺกฺโข ยตเต ยติ
ตีสฺสนวฺหปริมฺณาย วิสุทฺตตํ สทา’ทโร.

“พระโยคาวจรนั้นได้บรรลุนิพพาน (รู้ชัดด้วยการกำหนด) เมื่อตั้งอยู่ในนิพพานแล้วย่อมพากเพียรชวนชวายเป็นสมณะเพื่อความบริสุทธิ์แห่งปัญญาอันชื่อว่า ตีรณปริณิชา (รู้ชัดด้วยการพิจารณา)”

๓๑๘. ติกาลาทิวสา ขนฺธะ สมาสเตวา กลาปโต
อนิจจา ทุกฺขานตฺตาทิ อาโท เอวํ วิปสฺสติ.

“เธอย่อชั้นเป็นกลุ่มโดยเนื่องกับกาล ๓ เป็นต้นแล้ว ย่อมหยั่งรู้ในชั้นต้นอย่างนี้ว่า ชั้นทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา”

๓๑๙. ขนฺธานิจฺจา ขยฺภูเจน ภยฺภูเจน ทฺฐาว เต
อนตฺตา’สารถฺตฺตเจน อิติ ปสฺเส ปุณฺณปุณฺณ

“เธอพึงเห็นเสมอว่าชั้นเหล่านั้นไม่เที่ยง เพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะมีสภาพน่ากลัว และเป็นอนัตตา เพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร”

๓๒๐. อากาเรหิ อนิจฺจาติ- จตฺตาลีเสหิ สมฺมเส
ลกฺขณานํ วิภูตตฺถํ ขนฺธานํ ปน สพฺพโส.

“อนึ่ง เธอพึงพิจารณาโดยอาการ ๔๐ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น เพื่อเห็นแจ้งลักษณะของชั้นโดยประการทั้งปวง”

[อาการ ๔๐ กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฎิสัมภิทามรรค (หน้า ๔๔๕) และวิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๒๗๘) ดังนี้ คือ

๑. อนิจฺจโต โดยอาการไม่เที่ยง
๒. ทุกฺขโต โดยอาการเป็นทุกข์

๓. โรคโต	โดยอาการเป็นโรค
๔. คณฺทโต	โดยอาการเป็นผี
๕. สลฺลโต	โดยอาการเป็นลูกศร
๖. อหฺมโต	โดยอาการเป็นสิ่งเดือดร้อน
๗. อาพาธโต	โดยอาการเป็นอาพาธ
๘. พรโต	โดยอาการเป็นปรบักษ์
๙. ปโลกโต	โดยอาการเป็นสิ่งสลาย
๑๐. อีติโต	โดยอาการเป็นสิ่งจัญไร
๑๑. อุปฺททฺวโต	โดยอาการเป็นอันตราย
๑๒. ภัยโต	โดยอาการน่ากลัว
๑๓. อุปสคฺคโต	โดยอาการเป็นอุปสรรค
๑๔. จลโต	โดยอาการหวั่นไหว
๑๕. ปภงฺคฺโต	โดยอาการผุพัง
๑๖. อทฺฐโต	โดยอาการไม่ยั่งยืน
๑๗. อตาณโต	โดยอาการต้านทานไม่ได้
๑๘. อเลณโต	โดยอาการไม่เป็นที่หลบซ่อน
๑๙. อสรณโต	โดยอาการไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐. วิตฺตโต	โดยอาการเป็นสิ่งว่าง
๒๑. ตฺจุณโต	โดยอาการเป็นสิ่งเปล่า
๒๒. สฺมุณโต	โดยอาการเป็นสิ่งสูญ
๒๓. อนตฺตโต	โดยอาการไม่ใช่ตัวตน

๒๔. อาทীনวโต	โดยอาการเป็นโทษ
๒๕. วิปริณามธมฺมโต	โดยอาการแปรปรวน
๒๖. อसारโต	โดยอาการไม่มีสาระ
๒๗. อณฺมุลโต	โดยอาการเป็นเหตุแห่งทุกข์
๒๘. วรฺกโต	โดยอาการเป็นเหมือนพหุณฆาต
๒๙. วิภาโต	โดยอาการปราศจากความเจริญ
๓๐. สาสวโต	โดยอาการเป็นสิ่งมีอาสวะ
๓๑. สงฺขโต	โดยอาการเป็นสังขตธรรม
๓๒. มารามิสโต	โดยอาการเป็นเหยื่อของมาร
๓๓. ชาติธมฺมโต	โดยอาการมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๔. ชราธมฺมโต	โดยอาการมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๕. พยาธิธมฺมโต	โดยอาการมีความเจ็บเป็นธรรมดา
๓๖. มรณธมฺมโต	โดยอาการมีความตายเป็นธรรมดา
๓๗. โสภธมฺมโต	โดยอาการมีความโสภเป็นธรรมดา
๓๘. ปริเทวธมฺมโต	โดยอาการมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
๓๙. อุปายาสธมฺมโต	โดยอาการมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐. สงฺกิลเลสมฺมโต	โดยอาการมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา]

๓๒๑. เอวฺมจาปิ อสิขุณฺเฑ นวธา นิสิตินุทริโย
 สตฺตกทวยโต สมฺมา รุปารูปะ วิปสฺสเย.

“เมื่อความปรากฏชัดแห่งไตรลักษณ์ยังไม่สำเร็จอยู่ด้วยอาการอย่างนี้
 พระโยคาวจรพึงอบรมอินทรีย์ด้วยธรรม ๙ ประการ แล้วพึงเห็นแจ้งรูปนาม

โดยหมวด ๗ สองหมวด[ดังจะกล่าวต่อไปนี้]"

วิธีอบรมอินทรีมี ๙ ประการ กล่าวไว้ในฎีกาของสัจจสังเขป โดยคัดลอกตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๐) ว่า

๑. อุปฺปन्नูปฺปนฺนํ สงฺขารานํ ขยเมว ทสฺสนํ (การเห็นความเสื่อมของสังขารที่เกิดขึ้นแล้ว)
 ๒. สกุกจฺกิริยา (การกระทำด้วยความเคารพ, การจดจำ)
 ๓. สาตฺถจฺกิริยา (การกระทำอย่างต่อเนื่อง)
 ๔. สปปายกิริยา (การกระทำอย่างเหมาะสม)
 ๕. สมามิสฺส นิมิตฺตคฺคหณํ (การรับเอาอารมณ์ที่จะก่อให้เกิดสมาริได้ง่าย)
 ๖. โพชฌณฺคานุปฺปวตฺตनํ (การเจริญโพชฌงค์)
 ๗. กายชีวิตฺสุ อนเปกฺขตา (ความไม่พะวงถึงร่างกายและชีวิต)
 ๘. ตตฺถ อภิภุญฺย ปรทุกฺโข (ความบากบั่นอันครอบงำความพะวงในร่างกายและชีวิต)
 ๙. อนุตฺรา อพฺโปสานํ (การไม่หยุดยั้งในระหว่างก่อนจะบรรลุอรหัตผล)]
๓๒๒. รุป'มาทานนิกฺเขปา วโยวุฑฺธตฺตคามิโต
สมฺมเสวนฺนชาทึหิ ธมฺมตารูปรโตปิ จ.

“พระโยคาวจรพึงพิจารณารูปด้วยการถือเอาและการปล่อยวาง การถึงความดับไปหลังจากเจริญวัยแล้ว รูปที่เกิดจากอาหารเป็นต้น [๔] และธรรมชาติของรูป”

[การพิจารณารูปในสัมมสนญาณ เรียกว่า รูปสัตตกสัมมสนะ มี ๗ อย่าง คือ

๑. การถือเอาและการปล่อยวาง หมายถึง ปฏิสนธิและจุติ กล่าวคือตั้งแต่ปฏิสนธิถึงจุติ รูปเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๒. การถึงความดับไปหลังจากเจริญวัยแล้ว กล่าวคือ รูปที่เกิดในปฐมวัย (๓๐ ปีแรก) ย่อมดับไปไม่ถึงมัชฌิมวัย (๓๔ ปีกกลาง) และรูปที่เกิดในมัชฌิมวัยย่อมดับไปไม่ถึงปัจฉิมวัย (๓๓ ปีสุดท้าย) รูปที่เกิดในปัจฉิมวัยย่อมดับไปหลังจากจุติแล้ว ดังนั้น รูปจึงเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๓. รูปที่เกิดจากกรรม เช่น รูปที่เกิดทางจักขุทวารไม่ถึงโสททวาร ย่อมดับไปในจักขุทวาร เป็นต้น

๔. รูปที่เกิดจากจิต เช่น รูปที่เกิดในขณะพอใจไม่ถึงขณะที่ไม่พอใจ ย่อมดับไปในขณะพอใจ เป็นต้น

๕. รูปที่เกิดจากอตุ เช่น รูปที่เป็นไปในเวลาร้อนไม่ถึงเวลาหนาว ย่อมดับไปในเวลาร้อน เป็นต้น

๖. รูปที่เกิดจากอาหาร เช่น รูปที่เกิดในเวลาหิวไม่ถึงเวลาอิ่ม ย่อมดับไปในเวลาหิว เป็นต้น

๗. ธรรมชาติของรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย (รูปที่ไม่มีชีวิต) เช่น หน่อโคก เป็นต้น ย่อมเป็นไปในระยะเวลานั้นๆ ไม่ถึงระยะเวลาอื่นๆ ย่อมดับไปในระยะเวลานั้นๆ เป็นต้น]

๓๒๓. นามํ กลาปยมโต

ขณโต กมโตปิ จ

ทิกฺขจิมานนิกนตฺตีเน

ปสฺเส อุกฺขมาภูนาทิตฺ.

“เธอพึงพิจารณานาม โดยกลุ่ม โดยคู่ โดยขณะ โดยลำดับ โดยการถอนทิกฺขจฺจ โดยการถอนมานะ และโดยการถอนตัณหา”

[การพิจารณานามในสัมมสนญาณ เรียกว่า นามสัตตกสัมมสนะ มี ๗ อย่าง คือ

๑. พิจารณาโดยกลุ่ม เช่น พิจารณาจิตที่พิจารณารูปในฐานะ ๗ อย่างนั้นว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาด้วยจิตอื่นว่า จิตดังกล่าวไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นต้น

๒. พิจารณาโดยคู่ เช่น พิจารณารูปในขณะที่ถือเอาและปล่อยวางว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แล้วหยั่งเห็นจิตนั้นด้วยจิตอื่นว่า จิตดังกล่าวไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นต้น

๓. พิจารณาโดยขณะ เช่น พิจารณารูปในขณะที่ถือเอาและปล่อยวางว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แล้วหยั่งเห็นจิตดวงแรกด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่าจิตดวงแรกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นต้น โดยพิจารณาดังแต่จิตดวงที่ ๒ ไปจนถึงจิตดวงที่ ๕

๔. พิจารณาโดยลำดับ เช่น พิจารณารูปในขณะที่ถือเอาและปล่อยวางว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาแล้วหยั่งเห็นจิตดวงแรกด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่าจิตดวงแรกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นต้น โดยพิจารณาตามลำดับตั้งแต่จิตดวงที่ ๒ ไปจนถึงจิตดวงที่ ๑๐

๕. พิจารณาโดยการถอนทวิฏฐิ

๖. พิจารณาโดยการถอนมานะ

๗. พิจารณาโดยการถอนตัณหา

ข้อ ๕ ถึง ๗ เป็นการพิจารณาที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งเป็นการถอนความเห็นผิดในสัตว์ บุคคล และถอนมานะ พร้อมทั้งถอนตัณหาในอายตนะภายในและอายตนะ

ภายนอกทั้งหมด]

๓๒๔. อวิชชาตณฺหาภมฺมณฺ- เหตุโต รูป'มฺพฺภาเว
 วินาหารํ สฬสฺเสหิ เวทนาทิตฺตยํ ภเว.

“รูปย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหารเป็นเหตุ
 นาม ๓ อย่างมีเวทนาเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นต้นยกเว้น
 อาหาร ประกอบด้วยผัสสะ”

๓๒๕. เตหิเยว วินา สฬสํ นามรูปาภิเกหิ ตุ
 จิตฺตํ เหตุกฺขยา โส โส เวติ เว ตสฺส ตสฺส ตุ.

“วิญญาณขันธ์ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุดังกล่าวยกเว้นผัสสะ เพิ่มนาม
 รูปอีก

อนึ่ง รูปขันธ์เป็นต้นย่อมดับสูญไปแน่นอน เพราะเหตุของขันธ์นั้นๆ
 หดสิ้นไป”

[รูปขันธ์เกิดจากปัจจัย ๔ อย่าง คือ

๑. อวิชชา	๒. ตัณหา
๓. กรรม	๔. อาหาร

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์เกิดจากปัจจัย ๔ อย่าง คือ

๑. อวิชชา	๒. ตัณหา
๓. กรรม	๔. ผัสสะ

วิญญาณขันธ์เกิดจากปัจจัย ๔ อย่าง คือ

๑. อวิชชา	๒. ตัณหา

๓. กรรม

๔. นามรูป]

๓๒๖. เหตุโตทยนาเสว

ขโณทยวเสนปี

อิติ ปณณาสากาเรหิ

ปสเส ปุณฺหนยพพย.

“อนึ่ง พระโยคาวจรพึงยังเห็นความเกิดดับด้วยอาการ คือ ความเกิดดับด้วยเหตุ [๔๐] และความเกิดดับชั่วขณะ [๑๐] ด้วยประการฉะนี้”

[ท่านกล่าวว่าพระโยคาวจรพึงยังเห็นความเกิดดับด้วยเหตุ ๔๐ อย่างและความเกิดดับชั่วขณะ ๑๐ อย่าง รวมเป็นอาการ ๕๐ คือ

๑. เพราะอริชชาเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๒. เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๓. เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๔. เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิดขึ้น
๕. เมื่อเห็นขณะเกิดของรูปขั้นนี้ ชื่อว่า เห็นความเกิด
๖. เพราะอริชชาดับ รูปจึงดับ
๗. เพราะตัณหาดับ รูปจึงดับ
๘. เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ
๙. เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ
๑๐. เมื่อเห็นขณะแปรปรวนของรูปขั้นนี้ ชื่อว่า เห็นความดับ

ขั้นอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน เปลี่ยนแต่เหตุตามที่กล่าวมา คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น ก็ยกเว้น อาหาร เพิ่มผัสสะแทน ส่วนวิญญาณขั้น ยกเว้น ผัสสะ เพิ่มนามรูปแทน ก็แจกได้ขั้นละ ๑๐ เช่นเดียวกัน จึงเป็นอาการ ๕๐]

๓๒๗. โยคิสฺเสวํ สมารถ- อุทยพฺพทสฺสินโน
ปาตุโณนฺติ อุปฺเภลสา สภาวา เหตุโตปิ จ.

“อุปกิเลสย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เริ่มรู้เห็นความเกิดดับเช่นนี้
แล้ว เพราะเป็นปกติและเป็นเหตุแห่งความสำคัญผิดว่าได้บรรลुธรรมแล้ว”

๓๒๘. เต โอภาสมตฺตสฺสาห- ปสฺสทฺธิสฺสุเปกฺขนา
สติ ปีตาธิโมกฺโข จ นิกนฺติ จ ทสฺสิริตา.

“อุปกิเลสเหล่านั้นมี ๑๐ อย่าง คือ แสงสว่าง ญาณ ความเพียร
ปัสสัทธิ (ความสงบ) สุข อุเบกขา สติ ปีติ อธิโมกข์ (ความเชื่อ) และนิกันติ
(ความชอบใจ)”

๓๒๙. ตณฺหาทิกฺกุจฺจนฺตคฺคาห- วตฺถุโต ตีสฺธา จ เต
ตพฺปปนฺเน จเล พาโล อมคฺเค มคฺคทสฺสโก.

๓๓๐. วิปสฺสนา ปโยกฺกนฺตา ตทาสิ มติมาธฺนา
น มคฺโค คาหตฺถตฺตา เตสํ อิติ วิปสฺสติ.

“วิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นจำแนกเป็น ๓๐ ตามสภาพแห่งความยึดมั่น
คือ ตัณหา ทิฏฐิ และมานะ พระโยคาวจรผู้มีสູตะน้อย ย่อมเข้าใจแสงสว่าง
เป็นต้นที่มีไฉ่มรรคว่าเป็นมรรค เพราะการเกิดขึ้นของอุปกิเลสเหล่านั้น ในกาล
นั้น วิปัสสนาก็พลัดไปจากทาง พระโยคาวจรผู้มีปัญญาย่อมยังเห็นในกาลนี้
ว่า วิปัสสนูปกิเลสมีไฉ่มรรค เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่น[ว่าตนดีกว่าผู้อื่น]”

๓๓๑. อุปฺเภลเส อนิจฺจาติ- วสเค โส’ทยพฺพเย
ปสฺสโต วีถิโนกฺกนฺต- ทสฺสนํ วุจฺเจเต ปโย.

“ความเห็นอันไม่ผิดไปจากครรลองวิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้รู้เห็น
อุปกิเลสอันอยู่ในอำนาจของความไม่เที่ยงเป็นต้นและมีความเกิดดับเสมอ เรียกว่า ทาง (มรรค)”

๓๓๒. มคฺคามคฺเค ววตฺถเตว ยะ ปณณเณ เอว’มฺภูจิตา

มคฺคามคฺคิกฺขสงฺฆาตา สุทฺธิ สยา ปณณมึ ภเว.

“ปัญญาที่กำหนดว่าเป็นทางหรือมีใช่ทางอันบังเกิดขึ้นเช่นนี้ เป็นวิสุทธิ
ที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญาผู้เห็น
ว่าเป็นทางหรือมีใช่ทาง)”

๓๓๓. ปหานวฺหปริญญาย อาทิโต สุทฺธิสิทฺธิยา

ตึรณวฺหปริญญาย อนฺตโค ยตเต’ธฺนา.

“บัดนี้ พระโยคาวจรผู้ถึงที่สุดของปริณญาณอันชื่อว่า ตีรณปริณญาณ ย่อม
พากเพียรเพื่อให้สำเร็จความบริสุทธิ์แห่งปริณญาณอันชื่อว่า ปหานปริณญาณ (รู้
ชัดด้วยการละ) ตั้งแต่เริ่มแรก”

ปฏิบัติปหานญาณทัสสนวิสุทธิ

๓๓๔. ชายเต นวณณเณ สยา วิสุทฺธิ กมโตทยพ-

พยาที ฆณฺณมานสฺส นว โหนฺติ ปเนตฺถ หิ.

๓๓๕. สนฺตตึรียโต เจว ฆนฺเนนาปิ จ ฌนฺนโต

ลกฺขณานิ น ขายนฺเต สงฺกิลิฏฺฐา วิปสฺสนา.

๓๓๖. ตโตตฺตร สมฺมเส ภียโย ปุนฺเทวทฺทพฺพยํ

เตนานิ จ จาติสมฺปสฺสํ ปฏฺฐํ ปรมํ วเช.

“วิสุทธินันมีญาณ ๙ นั้นย่อมเกิดขึ้น อนึ่ง ญาณทั้ง ๙ มีอุทัพพญาณ เป็นต้นในวิสุทธินี้ ย่อมเกิดตามลำดับแก่พระโยคาวจรผู้พากเพียรอยู่

ไตรลักษณ์ย่อมไม่ปรากฏ เพราะถูกสันตติบัญญัติ (บัญญัติคือความต่อเนื่อง) อิริยาบถ และชนบัญญัติ (บัญญัติคือกลุ่มก้อน) ปกปิดไว้ วิปัสสนา จึงเฝ้าระห่มอง ดังนั้น พระโยคาวจรพึงยังเห็นความเกิดดับในวิสุทธิต่ออีก ญาณที่ยังรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้นย่อมถึงความประจักษ์ชัด เพราะได้รู้เห็นความเกิดดับนั้น”

๓๓๗. อวชชิตฺวา ยทุปปาทภู- จิตฺตาทีหิ ปสฺสโต

ภงฺเคว ติฏฺฐเต ฌาณํ ตทา ภงฺคมตี สียา.

“เมื่อใด พระโยคาวจรยังเห็นด้วยอาการ ๓ มีความเกิดขึ้นและความตั้งอยู่เป็นต้น ญาณย่อมดำรงอยู่ในความดับอย่างเดียว เมื่อนั้น ภังคญาณ (ญาณรู้เห็นความดับ) พึงเกิดขึ้น”

๓๓๘. เอวํ ปสฺสยโต ภงฺคํ ติภาโว ขายเต ยทา

สีหาทิว ภยํ หุตฺวา สียา ลหฺวธา ภยิกฺขณา.

“เมื่อเธอรู้เห็นความดับเช่นนี้อยู่ ภพสามย่อมปรากฏว่าน่ากลัวดุจสัตว์ร้ายมีราษสีห์เป็นต้น เป็นอันได้บรรลุมรรคญาณ (ญาณรู้เห็นความน่ากลัวของสังขาร)”

๓๓๙. สาทีนฺวา ปติฏฺฐนฺเต ขนฺธาทิตฺตมรํ วีย

ยทา ตทา สียา ลหฺวธา อาทีนฺวานุปสฺสนา.

“เมื่อขั้นนี้ทั้งหลายปรากฏว่ามีโทษ เป็นดังเรือนที่ถูกไฟเผาอยู่ ก็เป็น

อันได้บรรลุนิพพาน (ญาณรู้เห็นโทษของสังขาร)”

๓๔๐. สงฺขาราทินนํ ทิสฺวา รมเต น ภวาทิสฺสุ
มตฺติ ยทา ตทา ลหฺวธา สียา นิพฺพิตฺตปฺปสฺสนา.

“เมื่อปัญญาารู้เห็นโทษในสังขารแล้วไม่ยินดีภพเป็นต้น ก็เป็นอันบรรลุนิพพาน (ญาณรู้เห็นความเบื่อหน่าย)”

๓๔๑. ญาณํ มุจฺจิตฺตํ เต สพฺพญฺญสงฺขเต ยทา
ชาลาทีหิ จ มจฺฉาที ตทา ลหฺวธา จซี มตฺติ.

“เมื่อญาณต้องการจะพ้นจากสังขตธรรมอันมีในภุมิทั้งหมด เปรียบดังปลาต้องการจะพ้นจากอวนเป็นต้น ก็เป็นอันบรรลุมุจจิตุกัมยตาญาณ (ญาณรู้เห็นความต้องการจะพ้นจากสังขาร)”

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับไทยทุกฉบับ ทั้งบาลีและคำแปล มีรูปว่า มุญฺจิตฺต-กัมยตาญาณ รูปนี้ผิดหลักภาษา เพราะคำว่า มุญฺจิตฺต มาจาก มุญฺจิตฺ (ปล่อย) ส่วนคำว่า มุจฺจิตฺ มาจาก มุจฺจิตฺ (พ้น) ตามกฎไวยากรณ์ มุจ ราชที่เป็นนุราชิทัศณะมีอรรถว่า จาเค (ปล่อย) เมื่อเป็นทิวาทัศณะมีอรรถว่า โมกฺเข (พ้น) ในที่นี้จึงใช้เป็นมุจฺจิตฺกัมยตาญาณ ตามฉบับฉันทะสังคายนา]

๓๔๒. สงฺขาราเร อสุภานิจฺจ- ทุกฺขโต'นตฺตโต มตฺติ
ปฺปสฺสนตี จตฺตุมฺสสุกฺกา ปฏฺฐิสฺสงฺขานุปฺปสฺสนา.

“ญาณที่รู้เห็นสังขารว่าไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน พยายามเพื่อจะละเสีย ชื่อว่า ปฏิสังขานญาณ (ญาณพิจารณาสังขารอีก)”

๓๔๓. วุตตะตตร ปฏุกาวาย สพพมาณปวตติยา
 มีนสณณาย สปปสส คาลหุททสโมปมา.

“อุปมาเสมอด้วยพรวนเบ็ดผู้จับงู โดยสำคัญว่าปลา กล่าวไว้ในปฏิ-
 สังชาฎาณนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งความเป็นไปของฎาณทั้งปวง”

๓๔๔. อตตตตตนิยโต สุนณิ ทวิธา “นาหํ กวจา”ทินา
 จตุธา จพพิธา จาปี พหุธา ปสสโต ภูส.

๓๔๕. อวฏฏติคคิมาสซช นหารูว มติ สงขตํ
 จตตกริโย ยถา โทเส ตถา ตํ สมุเพกขเต.

“ฎาณของผู้ยังเห็นความว่างเปล่าโดยอาการ ๒ คือ ว่างจากตน
 และว่างจากของตนโดยอาการ ๔ ว่า เราไม่มีในที่ไหน เป็นต้น โดยอาการและ
 โดยอาการเป็นอันมาก ย่อมแก่กล้าขึ้น เมื่อมาสัมผัสรับรู้สังขตธรรม ย่อมเป็น
 ตั้งเส้นเอ็นกระทบไฟแล้วหดตัว วางเฉยสังขตธรรมนั้นอยู่ เหมือนนุรุษผู้หย่า
 กับภรรยาแล้ววางเฉยโทษของนาง”

๓๔๖. ตาว สาทีนวานมปิ ลกขณ เตฏฐเต มติ
 น ปสเส ยาว สา ตีริ สามุททสกุณิ ยถา.

“สังขารุเพกขาฎาณนั้นย่อมหยุดอยู่ในลักษณะของสังขตธรรมที่แม้
 จะประกอบด้วยโทษ ตราบเท่าที่ฎาณนั้นยังไม่เห็นฝั่งคือพระนิพพาน เปรีียบ
 ตั้งนกหาฝั่งในมหาสมุทร”

๓๔๗. สงขารุเพกขานามายํ สีชาปตตวิปสฺสนา
 วุฏฺฐานคามินี เจสา สานุโลมาติ วุจฺจติ.

“สังขารูปกษณณอันถึงที่สุดแล้วพร้อมทั้งอนุโลมณณนี้ เรียกว่า
วฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค)”

๓๔๘. ปตฺวา โมกฺขมุขํ สตฺต สาทตฺริยปฺคฺคเล
ฌานนฺคาคิปปเภเต จ ปาทกาทิวเสน สา.

“สังขารูปกษณณเมื่อถึงหนทางแห่งความหลุดพ้นแล้วย่อมให้สำเร็จ
ความเป็นอริยบุคคล ๗ ประเภท และให้สำเร็จองค์ฌานเป็นต้นหลายประเภท
ด้วยอำนาจของปาทกฌานเป็นต้น”

๓๔๙. อนิจฺจโต หิ วฏฺฐานํ ยถิ ยสฺสาสิ โยคิโน
โสธิโมกฺขสฺส พาหุลลา ติกฺขสทฺธินฺทฺริโย ภเว.

“ถ้ามรรคของพระโยคาวจรองค์ใดเกิดขึ้นโดยอนิจจลักษณะ ท่านเป็น
ผู้มีสัทธินทรีย์แก่กล้า เพราะมีอริโมกข์ (ความเชื่อมั่น) มาก”

๓๕๐. ทฺกฺขโต'นตฺตโต ตณฺเฏ ลียา โหนติ กเมน เต
ปสฺสทฺธิเวทพาหุลลา ติกฺขกคฺคฺคตฺตินฺทฺริยา.

“ถ้ามรรคนั้นพึงเกิดขึ้นโดยทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ พระโยคา
วจรเหล่านั้นเป็นผู้มีสมาธิทรีและปัญญินทรีแก่กล้าตามลำดับ เพราะมี
ปัสสัทธิและปัญญามาก”

[อริยสาวกผู้เกิดมรรคโดยอนิจจลักษณะ หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ เป็นผู้ม
ีสัทธินทรีย์แก่กล้า เพราะมีความเชื่อมั่นมาก

อริยสาวกผู้เกิดมรรคโดยทุกขลักษณะ หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เป็นผู้ม

สมาธิทรีย์แก่กล้า เพราะมีปัสสัทธิมาก

อริยสาวกผู้เกิดมรรคโดยอนัตตลักษณะ หลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ เป็นผู้มีปัญญินทรีย์แก่กล้า เพราะมีปัญญามาก]

๓๕๑. ปญญาฐรุตตมฺหุทิฏฺฐํ วุฏฺฐานํ ยทินฺตโต
สทฺธาฐรุตตํ เสเสหิ ตํ วิทยาภินิเวสโต.

“ถ้ามรรคเกิดขึ้นโดยอนัตตลักษณะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าเป็นสภาพแห่งปัญญาฐระ ถ้าเกิดโดยลักษณะอื่น [อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะ] ก็เป็นสภาพแห่งสัทธาฐระ เพราะเชื่อมั่นวิปัสสนา”

พระอริยบุคคลตามคุณธรรมในขณะบรรลุมรรค

๓๕๒. เทวํ ดิกฺขสทฺธสมถา สियํ สทฺธานุสาริโน
อาโท มชฺเฌสุ จาเนสุ จสุ สทฺธาวิมุตตกา.

“บุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีศรัทธากล้าและมีสมาธิกล้าในมรรคแรก พึงเป็นพระอริยบุคคลชื่อว่า สัทธานุสारी (ผู้คล้อยตามศรัทธา) หรือชื่อว่า สัทธาวิมุต (ผู้หนีไปในศรัทธา) ในฐานะ ๖ สถานท่ามกลาง [ยกเว้นโสดาปัตติมรรคและอรหัตตผล]”

๓๕๓. อิตโร ธมฺมานุสาริโท ทิฏฺฐิปปตโต อนนฺตเก
ปญฺญามุตฺโตภยตฺถนฺเต อณฺณานิณฺนิกา จ เต.

“พระอริยบุคคลอื่นผู้มีปัญญาแก่กล้า ชื่อว่า ธรรมานุสारी (ผู้คล้อยตามธรรม) ในมรรคแรก, ชื่อว่า ทิฏฐิปปัตตะ (ผู้บรรลุมรรคผลด้วยญาณทัสสนะ)

ในฐานะท่ามกลาง ในบรรดาพระอริยบุคคลทั้งสองฝ่าย ท่านเหล่านั้นผู้บรรลุนิพพานหรือไม่บรรลุ ชื่อว่า ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ในผลสุดท้าย”

๓๕๔. ติกขสทฺธสฺส จนฺเตปิ สทฺธามตฺตตฺต’มิริตํ
วิสุทฺธิมคฺเค มชฺฌสฺส กายสกุขิตฺต’มฺภุจฺสุ.

“ชื่อว่า สัทธาวิมุต (ผู้น้อมไปในศรัทธา) ในผลสุดท้ายของท่านผู้มีศรัทธากลับ กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค และชื่อว่า กายสกุขิ (ผู้มีพยานที่ได้รับในกาย) ในฐานะทั้ง ๘ ของท่านผู้มีสมาธิกลับ ก็กล่าวไว้เช่นกัน”

๓๕๕. วุตฺตํ โมกฺขกถายํ ยํ ติกฺขปณฺณารหสฺส ตํ
ทิกฺขิปตตตฺตํ เหตุญจ ตญฺจ นตฺถาภิรมฺมิเก.

“อนึ่ง ชื่อว่า ทิกฺขิปัตตะ ของพระอรหันต์ผู้มีปัญญากลับที่กล่าวไว้ในวิโมกขกถา[ของคัมภีร์ปฐีสัมภิทามรรค] ข้อความดังกล่าวและข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคนั้น ไม่ปรากฏในพระอภิธรรม”

[คัมภีร์ปฐีสัมภิทามรรค วิโมกขกถา (หน้า ๒๖๙) กล่าวว่า พระอรหันต์ผู้มีปัญญากลับชื่อว่า ทิกฺขิปัตตะ และคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๑) ก็กล่าวถึงสัทธาวิมุตและกายสกุขิต่างที่กล่าวไว้แล้วในคาถา ๓๕๔ ข้อความเหล่านี้ไม่พบในคัมภีร์-อรรถกถาของพระอภิธรรม (เล่ม ๓ หน้า ๕๐) ในที่นี้ได้กล่าวถึงพระอริยบุคคลเหล่านั้นไว้ตามอรรถกถาของพระอภิธรรม]

๓๕๖. เต สพฺเพ อมฺฺจโหมฺกขานํ ลาภี เจ ฌสุ มชฺฌสุ
กายสกุขี สियํ อนฺเต อุมฺโตภาคมุตฺตกา.

“บุคคลทั้งหมดนั้น ถ้าบรรลुวิโมกข์ ๘ ในฐานะ ๖ สถานท่ามกลาง พึงชื่อว่า กายสักขิ และชื่อว่า อุกาโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสองคือรูป-ฉานและอรหัตมรรค-ผล) ในผลสุดท้าย”

[ท่านผู้มีศรัทธาแก่กล้า มีสมาธิแก่กล้า หรือมีปัญญาแก่กล้า ทุกท่านหากบรรลुวิโมกข์ ๘ ในขณะที่แห่งปฐมมรรค ย่อมเป็นพระอริยบุคคลผู้ชื่อว่า สัทธานุสारी หรือ ธรรมานุสारी ส่วนในฐานะท่ามกลาง ๖ สถาน ย่อมได้ชื่อว่า กายสักขิ และในผลสุดท้าย ย่อมเป็นพระอริยบุคคลนามว่า อุกาโตภาควิมุต

สรุปความว่า พระอริยบุคคลมีหลายประเภทตามคุณธรรมในขณะที่บรรลुมรรค จำแนกเป็น ๗ ประเภท คือ

๑. สัทธานุสारी หมายถึง พระโสดาบันผู้มีศรัทธาหรือสมาธิแก่กล้า ผู้บรรลुวิโมกข์ ๘ หรือไม่ก็ตาม

๒. สัทธาวิมุต หมายถึง พระอริยบุคคลในท่ามกลาง ๖ สถาน ผู้มีศรัทธาหรือสมาธิแก่กล้า ผู้มิได้บรรลุวิโมกข์ ๘

๓. ธรรมานุสारी หมายถึง พระโสดาบันผู้มีปัญญาแก่กล้า ผู้บรรลुวิโมกข์ ๘ หรือไม่ก็ตาม

๔. ญาณวิมุต หมายถึง พระอริยบุคคลในท่ามกลาง ๖ สถาน ผู้มีปัญญาแก่กล้า ผู้มิได้บรรลุวิโมกข์ ๘

๕. ปัญญาวิมุต หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุฉานหรือไม่บรรลุฉานก็ตาม

๖. กายสักขิ หมายถึง พระอริยบุคคลในท่ามกลาง ๖ สถาน ผู้บรรลุวิโมกข์ ๘

๗. อุกโธภาควิมุต หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุมรรค ๗]

๓๕๗. อนุโลมานิ จตตาริ ตีณิ เทว วา ภาวนติ หิ
มคฺคสุส วิธิยฺ มนุท- มชฺฌตฺติกขมตฺติพฺพสา.

“อนึ่ง อนุโลมญาณ ๔ ขณะ ๓ ขณะ หรือ ๒ ขณะ ย่อมมีโดยเนื่อง
กับปัญญาที่ยังไม่แก่กล้า ปัญญาปานกลาง และปัญญาแก่กล้า ในมรรควิธี”

๓๕๘. วิสุทฺธิมคฺเค จตตาริ ปฏิสฺสิทฺธานิ สพฺพธา
เอว’มญฺจุสาลินียา วุตฺตตฺตา เอว’มิริตฺ.

“ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้ปฏิเสธอนุโลมญาณ ๔ ขณะโดยประการทั้งปวง
แต่ข้าพเจ้ากล่าวไว้อย่างนี้ เพราะท่านกล่าวไว้อย่างนั้นในคัมภีร์อัญญสาลินี”

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๘) กล่าวถึงอนุโลมญาณในมรรควิธีไว้
๓ ขณะเป็นอย่างมาก โดยมีชื่อเฉพาะว่า บริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ต่อมาโคตรภู
จึงเกิดขึ้น แต่คัมภีร์นี้กล่าวถึงอนุโลมญาณ ๔ ขณะแก่ผู้มีปัญญาที่ยังไม่แก่กล้า อนุโลม-
ญาณ ๓ ขณะแก่ผู้มีปัญญาปานกลาง และอนุโลมญาณ ๒ ขณะแก่ผู้มีปัญญาแก่กล้า ดัง
คัมภีร์อัญญสาลินีกล่าวว่า

มหาปณฺณสุส ปน เทว อนุโลมานิ โหนฺติ. ตติยํ โคตรภฺ. จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ.
ตีณิ ผลานิ. ตโต ภาวํโคตรณํ. มชฺฌิมปณฺณสุส ปน ตีณิ อนุโลมานิ โหนฺติ. จตุตฺถํ โคตรภฺ.
ปณฺณจมํ มคฺคจิตฺตํ. เทว ผลานิ. ตโต ภาวํโคตรณํ. มนุทปณฺณสุส จตตาริ อนุโลมานิ
โหนฺติ. ปณฺณจมํ โคตรภฺ. ญฺจุสํ มคฺคจิตฺตํ. สตฺตมํ ผลํ. ตโต ภาวํโคตรณํ. (อภิ. อ. ๑.๒๘๘)

อนึ่ง ผู้มีปัญญามากมีอนุโลมญาณ ๒ ขณะ โคตรภูจิตดวงที่ ๓ มรรคจิตดวง
ที่ ๔ ผลจิต ๒ ดวง หลังจากนั้นจึงตกภวังค์ ผู้มีปัญญาปานกลางมีอนุโลมญาณ ๓ ขณะ

โคตรภูจิตดวงที่ ๔ มรรคจิตดวงที่ ๕ ผลจิต ๒ ดวง หลังจากนั้นจึงตกแก้วค์ ผู้มีปัญญา
น้อยเหมือนโลมญาณ ๔ ขณะ โคตรภูจิตดวงที่ ๕ มรรคจิตดวงที่ ๖ ผลจิตที่ ๗ หลังจาก
นั้นจึงตกแก้วค์]

๓๕๙. กาวุคาสุนโทโสปี นปฺปนาย ธิรตุตโต
สุทฺธิ ปฏิปทาญาณ- ทสฺสเนว ลภ ยติ.

“แม่โทษคือความใกล้กับภวังคจิตก็หาไม่มี เพราะอัปปนาจิตเป็นสภาพ
มั่นคง

โดยประการดังนี้ พระโยคาวจรพึงบรรลุปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
(ความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็นทางดำเนิน)”

๓๖๐. อวชฺช วิย มคฺคสฺส ญฺจสฺสตุตมสุทฺธิํ
อนฺตรา สนฺติ’มารพฺภ เตหิ โคตรภู ชายเต.

“ถัดจากอนุโลมญาณเหล่านั้น โคตรภูจิตหน่วงเอาพระนิพพานเป็น
อารมณ์ ย่อมเกิดในระหว่างแห่งวิสุทธิที่ ๖ และที่ ๗ เป็นดังอวิชชานิจิตของ
มรรคจิต”

ญาณทัสสนวิสุทธิ

๓๖๑. สญฺโฆชนตฺตยจฺเฑที มคฺโค อูปฺปชฺชเต ตโต
ผลานิ เอกํ เทว ตีณิ ตโต วุตฺตมตฺถิกมา.

“ต่อจากโคตรภูจิต มรรคอันตัดขาดสังโยชน์ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ผลจิต ๑,
๒ หรือ ๓ ดวง ย่อมเกิดต่อจากนั้น ตามลำดับที่กล่าวมาแล้ว”

๓๖๒. ตถา ภาวยโต โหติ รากโทสตนุกร
 ทุติโย ตปผลํ ตมฺหา สกทาคามิ ตปผลิ.

“มรรคที่ ๒ อันกระทำราคะและโทสะให้เบาบาง ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรผู้อบรมจิตอยู่อย่างนี้ ผลของมรรคนั้นย่อมเกิดต่อมา ท่านผู้บรรลุผลนั้นได้นามว่า พระสกทาคามิ”

๓๖๓. เอวํ ภาวยโต ราก- โทสนาสกโร ภเว
 ตติโย ตปผลํ ตมฺหา ตปผลภูโจนาคามิโก.

“มรรคที่ ๓ อันกระทำราคะและโทสะให้สิ้นไป พึงเกิดแก่พระโยคาวจรผู้อบรมจิตอย่างนี้ ผลของมรรคนั้นย่อมเกิดต่อมา ท่านผู้ดำรงอยู่ในผลนั้นได้นามว่า พระอนาคามิ”

๓๖๔. เอวํ ภาวยโต เสส- โทสนาสกโร ภเว
 จตุตฺถโย ตปผลํ ตมฺหา อรหา ตปผลภูจโก.

“มรรคที่ ๔ อันทำลายโทษที่เหลือ พึงเกิดแก่พระโยคาวจรผู้อบรมจิตอย่างนี้ ผลของมรรคนั้นย่อมเกิดขึ้นต่อมา ท่านผู้ดำรงอยู่ในผลนั้นได้นามว่า พระอรหันต์”

[ในบาทที่ ๒ ของคาถา ๓๖๓ และ ๓๖๔ ตามฉบับพม่า ฉบับมหาจุฬาย และฉบับแปลของ นอ. (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง มีรูปเป็น โทสนาสกรุกุภเว ตามนัยนี้ ตัดบทเป็น โทสนาสกโร + อุภเว ผู้แปลเห็นว่า อุภเว ที่อาจมีรูปเป็น อุภวติ มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี แต่ปรากฏเป็นนามศัพท์ว่า อุภว (การเกิด) ในที่นี้จึงชำระเป็น

รูปว่า โทสนาสกโร ภเว เพื่อให้เนื้อความชัดเจนขึ้น และสอดคล้องกับคำว่า ราคโทส-
ตุนุกร ในคาถา ๓๖๒]

๓๖๕. กตกิจโจ ภวเจเนโท ทกฺขิณฺเญโยปธิกฺขยา
นิพฺพุตฺติ ยาทิ ทีโปว สพฺพทฺทุกฺขนตสฺสณฺณิตํ.

“พระอรหันต์นั้นเป็นผู้กระทำการกิจเสร็จแล้วตัดภพได้แล้วควรรับทักษิณา
(ของทำบุญ) เพราะสิ้นอุปธิกิเลส บรรลุความดับสนิทที่หมายรู้กันว่าที่สุดของ
สรรพทุกข์ เหมือนประทีปดับไป ฉะนั้น”

๓๖๖. เอวํ สิฑฺธา ลียา สุทฺธิ ฌาณทสฺสนสฺสณฺณิตา
วฺจฺจํ เอตฺตาวตฺตา สจฺจํ ปรมตฺถํ สมาสโต.

“ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็น) พึงสำเร็จ โดย
ประการฉะนี้

ข้าพเจ้ากล่าวปรมัตถสัจจะไว้โดยย่อ ด้วยคำเพียงเท่านี้”

สมมุติสัจจะ

๓๖๗. สจฺจํ สมฺมุติ สตุตฺตาทิ- อวตฺถุ วฺจฺจเต ยโต
น ลพฺภาลาตจกฺกาวํ ตํ หิ รุปาทโย วินา.

“ข้าพเจ้าจะกล่าวสมมุติสัจจะอันมีสัตว์เป็นต้นที่มีไช้ปรมัตถ์ โดยแท้
จริงแล้ว สมมุติสัจจะไม่มีจริงโดยปราศจากรูปเป็นต้น เหมือนดังวงแห่งดวงไฟ”

[วงของดวงไฟเกิดจากการควงดวงไฟเป็นวง ความเป็นจริงดวงไฟมิได้เป็น

วงด้วยตนเอง แต่ถูกดวงจึงเป็นวง วงของดวงไฟนั้นเนื่องกับดวงไฟ ถ้าไม่มีดวงไฟ ก็ไม่มีอะไรจะแกว่งเป็นวงไฟได้ ในข้ออุปมานี้ ปรมัตตสังขจะมีรูปเป็นต้นเหมือนดวงไฟ สมมุติสังขจะเหมือนวงของดวงไฟ]

๓๖๘. เตน เตน ปกาเรน รูปาที น วิหาย ตู
ตถา ตถาภิธานญจ คาหญจ วตฺตเต ตโต.

“ดังนั้น ชื่อและการถือเอาโดยอาการนั้นๆ [ว่าเป็นสัตว์ บุคคล บุรุษ สตรี ฯลฯ] จึงมิได้ละรูปเป็นต้นเลย ย่อมเป็นไปโดยอาการนั้นๆ”

๓๖๙. ลพฺภเต ปริกฺขเปณ ยโต ตํ น มุสา ตโต
อวุตฺตาลมฺพํมิจฺจาหุ ปริตฺตาทิสวฺวาทโต.

“สมมุติสังขจะย่อมปรากฏด้วยความดำรงมิใช่คำเท็จ อาจารย์ทั้งหลาย เรียกว่า อวัตตัพพารมณฺ์ เพราะพระพุทธานได้ตรัสไว้ในปริตตารมณฺ์เป็นต้น”

๓๗๐. ปาปกลฺยาณมิตฺโตยํ สตุตฺตติ ขนฺธสนฺตติ
เอกนฺเตน คเหตฺวาน โวหรนฺตึธ ปณฺทิตา.

“เหล่าบัณฑิตในพระศาสนานี้ถือเอาความสืบทอดแห่งขนฺธโดยแท้ แล้วกล่าวว่าบุคคลนี้เป็นมิตรชั่ว บุคคลนี้เป็นมิตรดี”

๓๗๑. ปจฺวาที วิเยโกปี ปุคฺคโล น ยโต ตโต
กุกฺกุจฺจิตฺตภาเวน ปุคฺคลคฺคหณฺ ภาเว.

“แม้บุคคลหนึ่งย่อมไม่มีจริงเหมือนดังปลิววิราตเป็นต้น[ที่มีจริง] จึงมีการ ยึดถือว่าเป็นบุคคล เพราะความเห็นผิดเป็นเหตุ”

อวิชขมานบัญญัติ

๓๗๒. เอตํ วิสยโต กตฺวา สงฺขาที่หิ ปเทหิ ตู
อวิชขมานปณฺณตฺติ อิติ ตณฺณฺหิ ภาสิตา.

“อนึ่ง บัญญัติที่ผู้บัญญัตินั้นรับเอาสัตว์เป็นต้นเป็นอารมณ์ด้วยบทว่า
สังขา (สิ่งที่ถูกเรียก) เป็นต้น เรียกว่า อวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ
ที่ไม่มีปรากฏ)”

วิชขมานบัญญัติ

๓๗๓. ปณฺณตฺติ วิชขมานสฺส รุปาทิวิสยตฺตโต
กายํ ปณฺณตฺติ เจ สฺกฺขจฺจ วทโต สฺกฺข สจฺจโต.

“บัญญัติที่กล่าวถึงหมู่ชนโดยสภาวะมีรูปเป็นต้น เรียกว่า วิชขมาน-
บัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ)

ขอเชิญฟังคำของข้าพเจ้าผู้กล่าวตามความเป็นจริง”

บัญญัติ

๓๗๔. สวิณฺณตฺตติวิกาโร หิ สทฺโท สจฺจทฺวยสฺส ตู
ปณฺณปนตฺตา ปณฺณตฺติ อิติ ตณฺณฺหิ ภาสิตา.

“เสียงพูดประกอบด้วยวิณฺณตฺตติรูปและวิการรูป

บัณฑิตผู้ทราบเรื่องบัญญัตินั้นเรียกว่า บัญญัติ เพราะแสดงให้เห็นว่าจะ

๓๗๕. ปจฺจุปฺปนาทาโลมฺพํ นิรุตฺติปฏิสัมภิตา-
 ฌาณสฺสาติ อิทมฺเจวํ สติ ยฺชชติ นาณมฺเถา.

“อนึ่ง คำว่า ปัจจุบัน เป็นต้นนี้เป็นอารมณ์ของนิรุตติปฏิสัมภิตาญาณ (ปัญญาแตกฉานนิรุตติ) เมื่อเป็นดังนี้ บัญญัติย่อมมีจริง แต่ไม่มีจริงโดยประการอื่น[ที่ถือว่ามิสตร์ บุคคล บุรุษ สตรี]”

๓๗๖. สทฺฐาภิเชยฺยสงฺขาติ อิติ เจ สพฺพวตฺถุนํ
 ปณฺญาเปตพฺพโต โหติ ปณฺณตฺติปทสงฺคโห.

๓๗๗. “สพฺเพ ปณฺณตฺติธมฺมาติ เทเสตพฺพํ ตถา สติ
 อถ ปณฺญาปนสฺสาปิ ปณฺญาเปตพฺพวตฺถุนํ

๓๗๘. วิภาคํ ฌาปนตฺถํ หิ ตถฺฐเทโส กโตติ เจ
 น กตฺตพฺพํ วิสฺสุ เตน ปณฺณตฺติปทสงฺคหํ.

“หากกล่าวว่า อรรถบัญญัติที่เรียกว่า สังขา เป็นต้นซึ่งเป็นเนื้อความของศัพท์ จัดเข้าในบทว่า บัญญัติ ย่อมมีแกสิ่งทั้งหมด เพราะควรถูกแสดงให้รู้เมื่อเป็นเช่นนั้น พระผู้มีพระภาคก็ควรแสดงว่าธรรมทั้งหมดเป็นบัญญัติมิใช่หรือ หากกล่าวว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้อย่างนั้นเพื่อแสดงจำแนกการบัญญัติสิ่ง ที่ควรสมมุติบัญญัติ ถ้าอย่างนั้นก็ไม่ควรตรัสบทว่า ปณณตติปถา ธมฺมา ไว้ต่างหาก”

[ในสุตตันตปิฎกทุกะ ปัญญัตติทุกะ มีบทแรกว่า ปณณตติ ธมฺมา (สภาวะธรรมที่เป็นสัททบัญญัติซึ่งให้รู้โดยประการต่างๆ มีอยู่) หมายถึง สัททบัญญัติ คือ เสียงที่เปล่ง

ขึ้นอันมีวิจิตรวิญญู และมืบทที่ ๒ ว่า ปณตติปถา ธมฺมา (สภาวะธรรมที่เป็นเหตุของสัทท-
บัญญัติซึ่งให้รู้โดยประการต่างๆ มีอยู่) หมายถึง อรรถบัญญัติอันได้แก่ จิต เจตสิก รูป
และนิพพาน

ท่านกล่าวข้อความนี้ตามคัมภีร์มูลฎีกาที่พูดแย้งมติของบางอาจารย์ผู้กล่าวว่า
อุปาทาบัญญัติซึ่งอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วบัญญัติขึ้นว่า สัตว์ บุคคล รูป
เวทนา เป็นต้น จัดเป็นอวิชชมานบัญญัติ คือ บัญญัติที่ไม่มีจริง (ตามมตินี้คำว่า อวิชช-
มานปณตติ มีรูปวิเคราะหว่า อวิชชมานา จ สา ปณตติ จาติ อวิชชมานปณตติ
มิใช่มีรูปวิเคราะหว่า อวิชชมานสส ปณตติ อวิชชมานปณตติ ซึ่งหมายถึงบัญญัติ
แสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) หากเป็นตามนี้ก็มิขัดแย้งกับพระพุทธพจน์ในหมวด
บัญญัติทุกะ กล่าวคือ สภาวะธรรมที่กล่าวไว้ในบทที่ ๒ ว่า ปณตติปถา ธมฺมาก็ต้อง
เป็นวิชชมานบัญญัติเท่านั้น และพระพุทธเจ้าก็ควรตรัสบทที่ ๒ ไว้รวมกับบทที่ ๑ เป็น
พระดำรัสว่า สพุเพ ธมฺมา ปณตติ (ธรรมทั้งปวงเป็นบัญญัติ) แต่มิได้ตรัสไว้อย่างนั้น]

๓๗๘. ปณฺญาปิยตฺตา จตุหิ ปณฺตตฺตาหิ ปเทหิ สา
ปเรหิ ปณฺญาปนตฺตา อิติ อาจริยา'พฺรหฺม.

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อรรถบัญญัติที่กล่าวไว้ด้วยบทเบื้องต้น ๔
ชื่อ [สังขา สมัญญา โวหาร และบัญญัติ] ชื่อว่า ปณฺญาปิยตาบัญญัติ (บัญญัติ
ที่ถูกสมมุติขึ้น) ส่วนสัททบัญญัติที่กล่าวไว้ด้วยบทหลัง ๖ ชื่อ [นาม นามกัมมะ
นามธะเยยะ นิรุตติ พยัญชนะ และอภิลาปะ] เรียกว่า ปณฺญาปนตาบัญญัติ
(บัญญัติที่ทำให้รู้เนื้อความ)”

[อรรถบัญญัติที่ถูกสื่อความหมาย มี ๔ ชื่อ คือ

๑. สังขา สิ่งที่ถูกเรียก เช่น เรา ของเรา สัตว์ บุคคล
๒. สมัญญา สิ่งที่ถูกหมายรู้ เช่น คนที่ชื่อเทวทัตนั้นเป็นที่รู้จักทั่วไปในกลุ่มคนที่รู้จัก ถ้าเรียกถูกชื่อก็รับ เป็นที่รู้จักทั้งฝ่ายเรียกและฝ่ายถูกเรียก
๓. โวหาร สิ่งที่ถูกเรียกขาน เช่น คนที่ชื่อเทวทัตนั้นย่อมถูกคนอื่นเรียกชื่อของตน
๔. บัญญัติ สิ่งที่ถูกสมมุติ เช่น คนที่ชื่อเทวทัตนั้นถูกผู้อื่นสมมุติให้ชื่อเช่นนี้

ลัทธบัญญัติที่เป็นคำสื่อความหมาย มี ๖ ชื่อ คือ

๑. นาม บัญญัติที่น้อมไปสู่ความหมาย เช่น เมื่อผู้พูดกล่าวคำว่า เทวทัต ผู้ฟังก็รู้ได้ว่าผู้พูดสื่อถึงนายเทวทัต
๒. นามกัมมะ ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง
๓. นามธะยยะ ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ
๔. นิรุตติ ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ประจักษ์ชัด
๕. พยัญชนะ ชื่อที่แสดงเนื้อความ
๖. อภิลปะ ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์]

๓๘๐. รูปาทโย อุปาทาย ปณฺณเปตพฺพโต กิร
 อวิชฺชมานโน'ปาทาย- ปณฺณตฺติ ปจฺมา ตโต.

“ตามที่ได้ยินมา ในบรรดาบัญญัติทั้งสอง บัญญัติแรก คือ อวิชชมาน-
 บัญญัติ ชื่อว่า อุปาทายบัญญัติ เพราะพึงสมมุติโดยอาศัยรูปเป็นต้น”

[พระภิกษุจารย์อธิบายว่า พระธรรมบาลเถระแสดงความไม่เห็นชอบกับบรรณ-

กถา จึงกล่าวคาถานี้ ซึ่งหมายความว่า บัญญัติแรก คือ อวิชชามานบัญญัติ หมายถึง บัญญัติที่ไม่ได้อยู่โดยปรมาต্ম อันมีสัสต์และรตเป็นต้น ย่อมได้ชื่อว่า อุปาทนายบัญญัติ เพราะ ต้องอาศัยรูปเวทนาเป็นต้นจึงบัญญัติได้ รวมความว่า อุปาทนายบัญญัติ และอวิชชามานบัญญัติ เป็นคำไวพจน์กัน โดยอุปาทนายบัญญัติก็คืออตัลบัญญัตินั่นเอง]

๓๘๑. โสตวิญญานสนฺตานา- นนฺตรํ ปตฺตชาตินา

คหิตปุพฺพสฺสเกต- มโนทวาริกเจตฺสา.

๓๘๒. ปญฺญาเปเนติ คหิตาย ยาย สตฺตฺรภาโย

อิติ สา นามปญฺจตฺติ ทฺติยาติ จ กิตฺติตา.

“อรรถบัญญัติมีสัสต์และรตเป็นต้น ย่อมมีด้วยบัญญัติได้อันจิตที่เป็นไปทางมโนทวารซึ่งยึดถือเครื่องกำหนดหมายมาก่อนโดยเกิดต่อจากโสตวิญญานถือเอาแล้วสมมุติอยู่ บัญญัติดังกล่าวนั้นได้ชื่อว่า นามบัญญัติ เป็นบัญญัติที่ ๒ อย่างนี้”

[คาถาทั้ง ๒ นี้เป็นมติของพระอรรถกถาจารย์ซึ่งอ้างถึงในคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๖) โดยแสดงการรับรู้อรรถบัญญัติด้วยการได้ยินเสียงทางโสตวิญญานแล้วจึงรับรู้อรรถบัญญัติในที่สุด]

๓๘๓. สทฺทโต อญฺณนามาว- โปเรนฺตฺถาโพธํ

กิจฺจฺสาธนโต ปุพฺพ- นโย เอว ปสฺสโย.

“การเข้าใจความหมายด้วยการรู้ชื่อซึ่งเป็นอย่างอื่นจากศัพท์ย่อมสำเร็จได้ยาก ดังนั้น นัยก่อนนั้นนี้ทิวจึงควรสรรเสริญ”

[มติอรรถกถากล่าวว่า มโนทวารวิถีซึ่งมีหน้าที่รับชื่อต่างๆ โดยประการทั้งปวง ที่เกี่ยวกับสัททามณตามโวรหของชาวโลกที่ใช้กล่าวขานเรียกกัน ในวัตถุสิ่งของนั้นๆ ตลอดจนถึงกิริยาอาการอันเกี่ยวกับกาย วาจา และใจ เกิดขึ้นหลายๆ รอบ มโนทวาร-
 วิถีนี (นามัคคหณวิถิ) มีนามบัญญัติเป็นอารมณ เมื่อนามัคคหณวิถิเกิดขึ้นหลายๆ รอบ
 จนเรียบร้อยแล้ว ในลำดับนั้นมโนทวารวิถีซึ่งมีหน้าที่รับรูปร่างสัณฐานที่เกี่ยวกับชื่อและ
 กิริยาอาการต่างๆ อันเป็นอรรถบัญญัติก็เกิดขึ้นหลายๆ รอบ มโนทวารวิถีนี้ (อตัถัค-
 คหณวิถิ) มีอรรถบัญญัติเป็นอารมณ นั่นคือ รู้ชื่อแล้วจึงรู้ความหมาย

ตามนัยนี้การระลึกตามการเปล่งเสียงในวิถิจิตที่ ๓ เป็นบัญญัติ แต่คัมภีร์มูล-
 ฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๗) กล่าวว่า ศัพท์คือถ้อยคำเป็นบัญญัติ ท่านแสดงเหตุผลว่าการรู้
 ความหมายด้วยศัพท์ที่ประกอบด้วยวิญญูติ เช่น ผัสสะ เวทนา ผา สำเร็จได้ง่าย คือ
 ทราบกันดีทั้งฝ่ายผู้พูดและผู้ฟัง แต่การรู้ความหมายด้วยการรับรู้ชื่ออื่นจากศัพท์โดยใช้
 ความสังเกตที่เคยยึดถือมาเป็นข้อกำหนด ย่อมให้สำเร็จโดยลำบาก คือเข้าใจได้ยาก]

นามบัญญัติ ๖ อย่าง

๓๘๔. สา วิชฺชมานปญฺญตฺติ ตถา อวิชฺชมานตา
 วิชฺชมาเนน จาวิชฺช- มานา ตพฺพิปรีตกา.
 ๓๘๕. อวิชฺชมาเนน วิชฺช- มานตพฺพิปรีตกา
 อิจฺเจตา ฉพฺพิธา ตาสฺ ปจฺมา มติยาทิกา.
 ๓๘๖. สตุโต สทุโธ นรฺสุสาโห เสนิโย มนเจตนา
 อิจฺเจวเมตา วิณฺเณยฺยา กมฺโต ทุตติยาทิกา.

“นามบัญญัตินั้นมี ๖ อย่าง คือ วิชชมานบัญญัติ อวิชชมานบัญญัติ

วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ อวิชขมานเน-
อวิชขมานบัญญัติ และวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ

ในบรรดาบัญญัติเหล่านั้น บัญญัติแรก มีปัญญาเป็นต้น

บัญญัติที่ ๒ เป็นต้น พึงทราบตามลำดับอย่างนี้ว่า สัตว์ ผู้มีศรัทธา
อุตสาหะของคน ผู้มีเสนา และจิตเจตนา”

[บัญญัติมี ๖ อย่าง คือ

๑. วิชขมานบัญญัติ บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ เช่น ปัญญา

๒. อวิชขมานบัญญัติ บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ เช่น สัตว์

๓. วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏกับ
เนื้อความที่มีปรากฏ เช่น ผู้มีศรัทธา

๔. อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับ
เนื้อความที่ไม่มีปรากฏ เช่น อุตสาหะของคน

๕. อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ
กับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ เช่น ผู้มีเสนา

๖. วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏกับ
เนื้อความที่มีปรากฏ เช่น จิตเจตนา]

๓๘๗. เอวํ ลกฺขณโต ฉตฺวา สจฺจทฺวयํมสฺสกรํ

กาตพฺโพ ปน โวหาโร วิญญฺหิ น ยถา ตถาติ.

“อนึ่ง บัณฑิตทราบสัจจะทั้งสองอันไม่ปะปนกันโดยลักษณะดังนี้แล้ว
ไม่พึงกระทำถ้อยคำให้ปะปนกัน ดังนี้แล”

[ท่านกล่าวสรุปว่าพระพุทธรองค์ทรงแสดงธรรมโดยอาศัยสมมุติสัจจะและปรมัตต-
สัจจะ ในพระธรรมนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ข้อนี้เป็นสมมุติเทศนา ข้อนี้เป็นปรมัตต-
เทศนา แล้วพึงกล่าวสัจจะทั้งสองอย่างนั้นมีให้ปะปนกัน]

อิติ สจฺจสังเขเป นิพฺพานปญฺญตฺติปริทีปโน นาม

ปญฺจโม ปริจฺเจโท.

จบปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า นิพพานปัญญาตติปริทีปนะ ในคัมภีร์สัจสังเขป

นิคมกถา

โกโต โย สจจสงเขโป	นิปฺพนตฺถวิจิณฺโย
อาณนฺทเถรวาทเณ	วิจิตฺตนยฺมณฺหิโต.
เอตฺตาวตฺตา ส นิฏฺฏาณํ	ปตฺโต วิณฺณุปสฺสีโต
คากาณํ ติสฺตาสีติ-	สฺตตฺติ ปริมาณโตติ.

“คัมภีร์สัจจสังเขปที่มีวินิจจยอรรถอันสุขุม ประดับด้วยนัยอันวิจิตร ข้าพเจ้าแต่งไว้ตามแนวของพระอาณันทเถระ คัมภีร์นั้นอันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว ถึงการจบลงเพียงเท่านั้นด้วยคาถาจำนวน ๓๘๗ บท ดังนี้แล”

[คำลงท้ายทั้งสองบทนี้พบในฉบับแปลเก่าของ นอ. (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง ที่ใช้ชื่อว่า “พระคัมภีร์สัจจสังเขป” ซึ่งใช้ฉบับโบราณสมัยอยุธยาเป็นหลัก แต่ไม่ปรากฏในฉบับฉันทะสังคายนาที่ปริวรรตมาจากฉบับสิงหล

ฉบับโบราณของไทยบางฉบับมีรูปว่า อาณนฺทเถรวาทเณ แปลว่า “อันพระอาณันทเถระผู้ประเสริฐแต่งไว้” โดย ปาท ศัพท์แปลว่า “ประเสริฐ” หากเป็นตามนี้ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือพระอาณันทเถระผู้ประพันธ์คัมภีร์มูลฎีกา แต่ข้อความนี้ขัดแย้งกับความเห็นที่กล่าวว่าพระธรรมบาลเป็นผู้แต่งคัมภีร์นี้ สันนิษฐานว่าอักษร ว ใน วาเทณ ได้คลาดเคลื่อนเป็น ป เพราะ ว และ ป ในอักษรขอมคล้ายกัน]

สจจสงเขโป นิฏฺฏิตโต.

จบ คัมภีร์สัจจสังเขป